

Fond za humanitarno pravo
dokumentovanje i pamćenje

Konferencija:

Pravo žrtava kršenja ljudskih prava tokom 90-tih na materijalne reparacije u Srbiji

Beograd, 21.12.2011.

Hotel *Zira*

PROGRAM

09:00- 09:20h Uvodne reči: Nataša Kandić, *Fond za humanitarno pravo*
Goran Miletić, *Civil Rights Defenders*
Vojkan Simić, *Ministarstvo pravde Republike*

Srbije

09:20- 11:00h Prva sesija:

Moderator: Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo

- 1) Pojam i sadržina reparacija i uporedna iskustva, Marijana Toma, istoričarka
- 2) Praksa država iz regiona:

BiH: Administrativne reparacije, Viktorija Ružičić – Tokić, *Međunarodna komisija za nestale osobe;*

Crna Gora: Odšteta porodicama žrtava deportacije; dr Radomir Prelević, advokat - zastupnik žrtava;

Diskusija

Pauza za kafu

11:15 – 13:00h Druga sesija: Administrativne reparacije u Srbiji

Moderator: Saša Gajin, *Centar za unapređenje pravnih studija*

- 1) Zakonski okvir za ostvarivanje prava na administrativne reparacije, Ljubiša Veličković, načelnik Odeljenja za upravni postupak u sektoru za boracko-invalidska pitanja - Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije

- 2) Nedostaci postojećeg zakonskog okvira za ostvarivanje prava na administrativne reparacije, Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo
- 3) Plan pomoći proteranim Bošnjacima iz opštine Priboj – Edib Kajević, pomoćnik direktora Kancelarije za održivi razvoj nedovoljno razvijenih područja - Ministar bez portfelja
- 4) Program podrške porodicama nestalih lica u Srbiji, Nevena Rajković, Radna grupa za izradu akata za poboljšanje socijalnog položaja porodica nestalih lica (tbc)

Diskusija i preporuke

13:00 – 14:00h Ručak

14:00 – 16:00h Treća sesija: **Ostvarivanje prava na reparacije sudskim putem u Srbiji**

Moderator: Goran Miletić, *Civil Right Defenders*

- 1) Pravni okvir za sudsko ostvarivanje prava na reparacije u Srbiji, Damjan Brković, advokat FHP-a
- 2) Građansko-pravna zaštita žrtava kršenja ljudskih prava, Prof. dr. Vesna Rakić Vodinelić
- 3) Problemi u ostvarivanju prava na reparacije sudskim putem u Srbiji – Tanja Drobnjak, advokat FHP-a
- 4) Pravo na reparacije žrtava kršenja ljudskih prava u Sandžaku, Emir Fetahović, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda
- 5) Slučaj prinudno mobilisanih izbeglica iz Hrvatske, dr Vladimir Jović, Međunarodna mreža pomoći (IAN)
- 6) Perspektive sistemskog rešavanja pitanja obeštećenja žrtvama kršenja ljudskih prava u prošlosti, Vojkan Simić, *Ministarstvo pravde Republike Srbije*

Diskusija i preporuke

16:00h Kraj konferencije

Održavanje konferencije podržava *Civil Rights Defenders*

Fond za humanitarno pravo
dokumentovanje i pamćenje

Pravo žrtava kršenja ljudskih prava tokom 90-tih na materijalne reparacije u Srbiji, 21.12.2011.

Učesnici na Konferenciji:

Ime i prezime	Organizacija
1. Aleksandar Gajić	Škola tranzicije pravde
2. Aleksandar Obradović	Fond za humanitarno pravo
3. Aleksandar Sekulić	Škola tranzicije pravde
4. Ana Dešić	Škola tranzicije pravde
5. Bejan Saćiri	Viktimološko društvo Srbije
6. Dalida Avdić	Škola tranzicije pravde
7. Damjan Brković	Fond za humanitarno pravo
8. Danilo Rodić	Škola tranzicije pravde
9. Dragan Janjić	Kancelarija zaštitnika građana, viši savetnik
10. Dragan Pjevač	Advokat, Beograd
11. Dragana Marković	Škola tranzicije pravde
12. Dragana Piletić	Fond za humanitarno pravo
13. Duško Čelić	Pravni fakultet, Priština
14. Dževad Koldžić	Udruženje za zaštitu prava proteranih i raseljenih iz opštine Priboj
15. Edib Kajević	Pomoćnik direktora Kancelarije za održivi razvoj nedovoljno razvijenih opština – Ministarstvo bez portfelja
16. Ekrem Hadžić	Udruženje za zaštitu prava proteranih i raseljenih iz opštine Priboj
17. Emir Fetahović	Sandžački odbor za ljudska prava
18. Esad Džudžević	Bošnjački nacionalni savet
19. Eugen Jakovčić	Documenta, Zagreb
20. Goran Miletić	Civil Right Defenders
21. Gordana Đikanović	Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na KiM
22. Gordana Aračkić	Delegacija Evropske Unije u Republici Srbiji
23. Gordana Jekić Bradajić	Apelacioni sud u Beogradu
24. Gordana Zatežić	Škola tranzicije pravde
25. Jasmina Ilić	OEBS
26. Jelena Stevančević	OEBS

27. Katarina Vesović Škola tranzicione pravde
28. Kenan Hajdarević LDP
29. Ljiljana Radovanović Žene u crnom
30. Ljiljana Spasić Građanska akcija Pančevo
31. Ljubiša Veličković Ministarstvo za rad i socijalna pitanja Republike Srbije
32. Maja Mičić Inicijativa mladih za ljudska prava
33. Marija Anđelković ASTRA
34. Marija Lukić OEBS
35. Marija Rauš Kancelarija Visokog komesarijata za ljudska prava (UNHCHR)
36. Marijana Toma istoričarka
37. Marina Matić Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca
38. Meho Omerović Socijal demokratska partija
39. Melita Ranđelović Škola tranzicione pravde
40. Mihajlo Čolak Fond za otvoreno društvo
41. Milena Čalić Jelić Documenta, Zagreb
42. Milosav Stojković Centar zaštite porodica žrtava rata na KiM
43. Miodrag Pešić Osnovni sud, Podgorica
44. Mirjana Cvetkovic Delegacija Evropske Unije u Republici Srbiji
45. Morgiana Brading ICTY Belgrade
46. Nada Banjanin Đuričić Škola tranzicione pravde
47. Nataša Kandić Fond za humanitarno pravo
48. Nikola Rašković Centar za evroatlanske studije
49. Olivera Budimir Fond za humanitarno pravo
50. Olivera Vuković Prvi osnovni sud , potparol
51. Ozren Ogrizović OEBS
52. Petar Žmak Fond za humanitarno pravo
53. Predrag Vasić Prvi osnovni sud, Beograd
54. Radmila Dragičević Dičić V.F. predsednika Apelacionog suda u Beogradu
55. Radomir Nevajda pravnik
56. Radomir Prelević Advokat, Podgorica
57. Raman Aslani Opštinski sud, Prizren
58. Sandra Orlović Fond za humanitarno pravo
59. Sanja Seliškar Škola tranzicione pravde
60. Saša Gajin Centar za unapređenje pravnih studija
61. Sava Popović Advokat, Podgorica
62. Selma Korjenić TRIAL, Sarajevo
63. Shqipe Gashi Fond za humanitarno pravo, Kosovo
64. Siniša Vukadinović Škola tranzicione pravde
65. Slavko Avramov OEBS
66. Slobodan Milivojević Kancelarija poverenika za zaštitu ravnopravnosti

67. Tanja Drobnjak	Advokat, Beograd
68. Teki Bokshi	Advokat, Priština
69. Tihana Janjić + 1	Škola tranzicione pravde
70. Vasvija Gusinac	Opština Novi Pazar
71. Vesna Rakić Vodinelić	Pravni fakultet Union u Beogradu
72. Vesna Štrbić	Škola tranzicione pravde
73. Viktorija Ružičić Tokić	Međunarodna komisija za nestala lica, Sarajevo
74. Vladimir Jović	IAN
75. Vojkan Simić	Ministarstvo pravde Republike Srbije
76. Zorana Kataranovski	Škola tranzicione pravde
77. Zorka Borozan	Advokatska kancelarija Borozan & Winterfeldt
78. Željka Milanović	Škola tranzicione pravde

Uvodne reči

Nataša Kandić, *Fond za humanitarno pravo*

Goran Miletić, *Civil Rights Defenders*

Vojkan Simić, *Ministarstvo pravde Republike*

Nataša Kandić: Dobar dan svima. Izvinite što kasnimo. Ali znate našu kulturu. Mi iz civilnog društva uvek moramo da sačekamo vlast. Pošto je tu i vlast, mi možemo danas da krenemo. Danas imamo jednu važnu temu na dnevnom redu o kojoj se vrlo malo govori a i vrlo malo zna u našem društvu, iako je uobičajeno da u svim društvima posle ratova tema reparacija postane jedna od najvažnijih tema i najvažnijih političkih zadataka i prioriteta. Zapravo, nema uspostavljanja vladavine prava posle ratova ukoliko se posebna pažnja ne posveti upravo žrtvama, onima koji su stradali, onima kojima su nanete velike nepravde, duševne, fizičke povrede, teški ekonomski gubici. Ako se njima ne posveti pažnja i ako se ne donesu programi koji će da obeštete žrtve, njihove porodice i da se u tim obeštećenjima locira jedan novi put koji može da dovede i da stvori garancije da se više zločini ne ponove, kako se, zapravo, ne bi dogodile iste stvari; veliki broj žrtava, gubitaka i onda na kraju uvek plaćanje računa za ono što je u ratu urađeno. U svetu ima vrlo uspešnih primera kada su u pitanju reparacije, odnosno, obeštećenja žrtvama ali ima i neuspešnih programa reparacija. Kada je u pitanju Srbija ili kada su u pitanju zemlje nekadašnje SFRJ, iskustva su vrlo siromašna i vrlo svedena. Mi ćemo danas ovde govoriti o reparacijama koje se postižu sudskim putem. Znači, onoliko koliko sudovi imaju kapaciteta da razmatraju pojedinačne slučajeve, toliko ima tih materijalnih obeštećenja, tih naknada za pretrpljene povrede, nepravde, nanete štete. Ali taj postupak i taj proces i te kako zavisi od toga koliko sudije i koliko pravosuđe, oni koji su zaposleni u pravosuđu znaju šta su reparacije, koliko su reparacije važne, čak i za uspostavljanje profesionalne administracije koja će se baviti pitanjima materijalnih i simboličnih reparacija na jedan pravi način u skladu sa međunarodnim normama. Ali isto tako u skladu sa iskustvima zemalja koje su prošle kroz tranziciju i uspele da ostvare vrlo dobre rezultate i kada su u pitanju

materijalna obeštećenja ali i kada su u pitanju simbolične reparacije. Simbolične reparacije su, da tako kažem, jedan javni odnos prema tome šta se dogodilo ali u odnosu na žrtve. To je podizanje spomenika, imenovanje nekih lepih važnih parkova imenom žrtava ili posvećivanje tih parkova upravo sećanju na određene događaje. Teške, naravno, uvek. Zatim, stvaranje muzeja. Kod nas se, ako ste primetili ovih dana vodi jedna velika rasprava ali u određenim uskim krugovima ali o vrlo važnoj temi; da li to Sajmište treba pretvoriti u jedan Memorijalni centar i čemu treba da služi taj Memorijalni centar. Da li samo da bude posvećen žrtvama Holokausta. I na svu sreću, ima onih koji predlažu da taj Memorijalni centar trebalo bi da bude posvećen i žrtvama Holokausta ali takođe i svim žrtvama. Tako da, u stvari, počnemo već danas da stvaramo za ove današnje generacije taj jedan fond koji će da rezultira stvarno jednim potpunim sveobuhvatnim pamćenjem o tome šta se dogodilo na osnovu sudskih činjenica, na osnovu velikog materijala koji je sada rasut u raznim privatnim, da kažem, fondovima, rukama ili se nalazi u institucijama bez nekog registra, neke evidencije, uređenosti ili ono što preči opasnost da sve to bude negde zatvoreno u nekim fiokama ukoliko, znači, ova ideja o stvaranju Memorijalnog centra stvarno ne dobije punu političku podršku, ne postane jedan važan politički projekat. Ja bih samo da vam kažem zašto su te materijalne reparacije važne. Znate, za žrtve jeste važno kada se počinioci ratnih zločina izvedu na sud, kada dođe do te krivične pravde, kada se vidi napor društva da uspostavi vladavinu prava, kada se uspostavlja pravda, vraćanjem na krivična dela koja su prethodno počinjena, kako se ne bi dogodilo da, zapravo, brojni počinioci teških, najtežih krivičnih dela ostanu nekažnjeni. Ono što se događa u brojnim zemljama koje su prošle ratove a može dobrim delom da se odnosi na naše iskustvo, mali broj počinilaca ratnih zločina se nađe pred licem pravde. Ta suđenja traju veoma dugo, kako u Hagu, to možemo neposredno da vidimo, tako i pred nacionalnim sudovima. Da bi jedno suđenje bilo završeno i pravosnažnom presudom, prođe i tri, četiri godine. Tim tempom do 2025. godine ne bi moglo biti više osuđeno pred svim sudovima u postjugoslovenskim zemljama ne više od hiljadu počinilaca ratnih zločina. Tako da ta krivična pravda, iako važna za žrtve, ona nekako traju i nije pravda u punom smislu za žrtve. Da bi države i nove tranzicione vlasti, nove, znači, posleratne vlasti pokazale svoju spremnost da ono što se dogodilo bude utvrđeno i na nivou činjenica a i priznavanjem prava žrtava na vraćanje ljudskog dostojanstva, na prihvatanje nepravdi koje su im počinjene, vrlo su važni i razni instrumenti za kazivanje istina, kao što su komisije za utvrđivanje činjenica ali kao jedno vansudsko telo. Ali poseban značaj za žrtve ima materijalna reparacija. I to ako svodimo na jedno zdravorazumsko tumačenje da je u pitanju samo novac i da će, zapravo, tako porodice žrtava dobiti novac, to je jedan pogrešan način tumačenja. Odgovornost onih koji su počinili ratne zločine i odgovornost za nedela prethodne vlasti, nove vlasti moraju da pokažu. I moraju da pokažu tim putem, upravo, stvaranjem uslova za pravične naknade, obeštećenja, za ono što se dogodilo žrtvama i njihovim porodicama ali isto tako i negovanjem kulture u kojoj će simboličnim reparacijama da dobiju značajno mesto, da postanu politički projekat i da dobiju javnu podršku, da društvo pokaže da razume koliko je to značajno. Žao mi je što mi ne spadamo u društvo koje ima

u vidu šta i kako se postiže pravda i koliko je pravda zavisna zapravo od odnosa vlasti prema materijalnim reparacijama. Žao mi je što se taj zadatak u velikoj meri sveo se na napore nevladinih organizacija da se podnošenjem pojedinačnih tužbi bore i to veoma teško i u jednoj vrlo komplikovanoj proceduri u kojoj ima malo znanja i poštovanja za te obaveze države. Koliko je to, znači, svedeno na te pojedinačne slučajeve i koliko zapravo na taj način stalno pokazujemo da oni koji predstavljaju razne vidove vlasti, ove nove naše vlasti, još uvek dovoljno ne pristupaju tom pitanju na način koji može da dovede i do jednog najvažnijeg cilja – važnog i za žrtve i za društvo a to je da se stvore garancije da se zločini više nikada neće ponoviti. Naša praksa nije u ovom trenutku neka praksa koja može svima da služi za primer. Ali bilo je u prošlosti u jednom trenutku, čak i u vrlo komplikovano i teško vreme kada nam se činilo da eto nešto, čak i u komplikovanom teškom vremenu, političkom, pre svega, može nešto da se dogodi. Pored mene sedi sudija, bio je sudija, sada je na drugoj dužnosti, Vojkan Simić, i to je jedan, da kažem, od najznačajnijih perioda u kom se dogodilo da jedna, prva tužba za naknadu štete prisilno mobilisanim izbeglicama dođe u ruke sudiji koji bude potpuno posvećen tom predmetu i donese jednu presudu koja je bila nezamisliva u to vreme. To je bila 1996. ili 1997. godina? 1996, godina. Mi smo se sa tom našom tužbom i presudom nalazili kao tema na toliko važnih skupova eksperata tranzicione pravde, onih koji su se bavili, izučavali praksu i iskustva materijalnih reparacija i odluka sudova i u ovakvim primerima, znači, kada se podnosi pojedinačna tužba. Ta tužba, koju je pisala advokatkinja Zorka Borozan, mi smo je pozvali, tu je. Nadam se da će ona danas govoriti, ja uvek sa posebnom pažnjom volim da istaknem zato što je to bilo neverovatno napisati jednu takvu tužbu i onda da ta tužba dođe u ruke sudije koji se prema tužbi ponašao kao da je u pitanju nešto što će imati nekog velikog uticaja. Nažalost, desi se da imamo sudija koje donesu slične presude kao što je ta prva presuda, ali imamo veliki broj presuda o kojima možete čitati u tom našem malom ali vrlo dobro dokumentovanom izveštaju sa primerima iz sudske prakse, koliko je zapravo prošlo godina a da mi nismo došli do nivoa da postoji jedna ujednačena sudska praksa i da se prema pitanju materijalnih reparacija postavljaju sudski organi kao potpuno apsolviranom problemu za koji se zna i šta znači i zbog čega je važan i zašto se mora biti pažljiv u tim predmetima kada se raspravlja o nepravdama i zašto je važno i sudskim putem priznati odgovornost države za pretrpljene i nanete povrede velikom broju žrtava. Naravno, ideal svakog napora nevladinih organizacija i dobrih demokratskih vlada je da se stvore programi reparacija i da se tim programima reparacija osmisle pravične naknade, pravična obeštećenja. Dogodilo se i zanimljiv je taj primer peruanske komisije. Oni su došli do programa reparacija za 69.000 žrtava i da su izračunali da bi pravična naknada bila da svaka žrtva i njena porodica dobije nekih 150.000, 200.000 dolara. I to kad se sabralo koliko iznosi, to je bilo 10 milijardi dolara. A čitav budžet Perua je iznosio devet milijardi dolara. Tako da ponekad i te dobre namere vlasti su neostvarljive zato što su po pravilu, posle ratova, društva, države ili nove vlasti koje započinju i treba da započnu neku novu vrstu vladavine, suočene su sa siromaštvom. Tako da od tih pravičnih naknada mora se, u najboljem smislu te pravične naknade, mora se i odustati uopšte da bi

društvo ili država preživela. Ali opet, ostaje toliko sredstava uvek, u svakoj toj postkonfliktnoj državi ili društvu, da te pravične naknade mora da se dovede na nivo koji nije ponižavajući, uvredljiv, ne samo za žrtve i njihove porodice, nego uopšte za čitavo društvo, da se nekome dodeljuju iznosi koji stvarno još jednom obezvređuju uopšte napor da se ljudsko dostojanstvo prizna, vrati, obnovi i putem materijalnih reparacija. Danas će biti prilike da o svemu ovome govorimo i na jedan vrlo konkretan način kroz sudsku praksu. A ja bih sada dala reč Goranu Miletiću koji ima i znanje i iskustvo a i sada se bavi poslom u kojem zapravo ta materijalna obeštećenja, naknada za pretrpljene nepravde i povrede, zauzima veoma važno mesto i u programu i u strategijama organizacije iz koje on dolazi a to je organizacija Branitelji ljudskih prava, inače švedska organizacija.

Goran Miletić: Hvala, Nataša. Kako to obično biva, na ovakvim skupovima planirate da se obratite ovako važnom skupu sa jednom stvari i onda pročitate neku vest koja vas natera da drugačije počnete. Naime, ja sam, dolazeći ovamo, pročitao vest u kojoj se ministar za ljudska i manjinska prava, dakle, gospodin Marković, obraća javnosti i govori o raznim stvarima koja se tiču ljudskih prava. Naime, pominje Rome, Albance i na kraju završava sa Bošnjacima, gde on zaključuje u najgorem maniru 90-tih godina da eto, Bošnjaci u Sandžaku nešto zaslužuju zato što su oni lojalni građani Srbije. Dakle, to je ona ista kovanica koja je bila na Kosovu, kada smo imali neke lojalne Albance. Sada kaže: "Bošnjaci su lojalni građani Srbije". Ono što je moje prvo pitanje u kontekstu reparacija – Da li je država Srbija lojalna Bošnjacima kao svojim građanima kada razmišljamo o reparacijama. Da li se u kontekstu reparacija država Srbija postavila na isti način i da li ona percipira Bošnjake iz Sandžaka kao svoje građane? Čini mi se da to baš nije tako. Država u kojoj se nalazi organizacija u kojoj radim, dakle, *Civil Rights Defenders*, ima sedište u Švedskoj i tamo kad odem, prvu razliku koju primetim u odnosu na Srbiju je upravo to. Ovde nekako postoji percepcija da svi mi postojimo zbog države i da baš državi ne smemo postavljati neka pitanja, dok je u Švedskoj ta percepcija potpuno obrnuta. Dakle, država je na neki način minimalna i postoji isključivo zbog građana. Dakle, ona u svakom slučaju preuzima odgovornost za kršenje ljudskih prava, preuzima odgovornost za sve što je građanima potrebno i postoji zbog toga. Plaćate velike poreze, doduše, malo veće nego ovde ali u svakom slučaju, šta god bilo potrebno, država postoji tu, pa tako i kada se dese povrede ljudskih prava. I nadalje, ministar Marković u svojoj izjavi je rekao nešto što možda nije tema ovog skupa, da Bošnjaci zaslužuju zajedničko delovanje i mene je takođe, ovaj, to nateralo da razmislim da li on to misli da na primer, većinski narod može da ima različite partije a da samo Bošnjaci moraju imati neki jedinstven stav i nemati više političkih partija, jer to proizilazi iz njegove izjave. Dakle, dok mi razmišljamo o tome da li država Srbija sve svoje građane percipira na isti način, stiglo se dotle da u međunarodnom planu, dakle, sve ono što je postojalo u regionalnim mehanizmima, sve ono što je postojalo u nacionalnim mehanizmima, bude pretočeno u jedan globalni dokument, dakle, po principu Ujedinjenih nacija o reparacijama, koje je Komisija za ljudska prava 2005. godine donela. I naravno, ovo principi imaju jedan dugačak naziv, koji ne bih sada ovde citirao. I Ujedinjene nacije su, stigle dotle da, u vezi reparacija donesu svoje sopstvene principe i

dakle, da to ne ostane samo na državama da one regulišu. Dakle, čak i na međunarodnom planu i na globalnom planu su otišle daleko a Srbija, čini mi se, i dalje tapka u mestu iako bi ona trebala da bude neko odakle će dolaziti primeri i sudska praksa i sve ostalo, iz čega će druge države učiti. Naime, reparacije su, i to je zbog čega smo mi kao *Civil Rights Defenders* podržali nekoliko godina ovo što Fond za humanitarno pravo radi, prilično pionirski posao, reparacije predstavljaju esenciju obaveza države, obavezu poštovanja ljudskih prava. I sad se verovatno svi možemo u ovoj sali a i šire, složiti da postoji obaveza države da poštuje ljudska prava i to je nekako i vlast u Srbiji stigla dotle da se slaže da postoji obaveza za poštovanje ljudskih prava. Ali kada stignemo do onog drugog dela kada se kaže – odgovornost za kršenje ljudskih prava, tu se izgleda ne slažemo. Ono što mogu ja onako generalno da vidim iz svih presuda, jeste da država Srbija pokušava da pokaže da sa nekim paravojnim formacijama nije baš imala nikakve veze i da se tu što više taj link između odgovornosti države Srbije, i počinjenih ratnih zločina briše. Dakle, da se što manje pokaže da je država Srbija odgovorna. Nadalje, kada pogledate pogledate bilo koju knjigu koja se tiče reparacija i pogledate nekoliko stvari koje tu postoje, čini mi se, takođe, da ni tu nismo u Srbiji daleko odmakli. Prvo, ko može da ostvari reparaciju. Sećam se da je skoro bila jedna presuda u slučaju Šabotić gde je rečeno da čovek jeste pretrpeo torturu, dakle, on je pretučen. S druge strane, ima posttraumatski stres, ali kaže, ne postoji link između te dve stvari. Dakle, ne može se dokazati da je posttraumatski stres od torture. Dakle, naprosto, nismo stigli do toga da je jasno ko može ostvariti pravo na reparaciju. Drugo je pravo na pravni lek, nepristrasnu istragu, pravo na istinu. To se, takođe, u svakom od tih, udžbenika i knjiga koje se tiču reparacija ponavlja. I ovde nismo stigli do prava na istinu i do nepristrasnih i kompletnih istraga. Treća stvar je sprečavanje ponavljanja. Ja se nadam lično da tu jesmo negde odmakli. Četvrto a drugi aspekti reparacija koji se tiču kompenzacija, satisfakcija žrtava, rehabilitacije i slično. I peto, procesuiranje i kažnjavanje počinilaca. Tu takođe činimo nešto, ali kažem, opet vrlo, vrlo polovično i vrlo limitirano i čini mi se da kada o reparacijama i o kažnjavanju počinilaca ratnih zločina, govorim u Švedskoj, da moje kolege ne mogu da shvate zbog čega se to dešava i posle toliko vremena i u tako malom obimu u Srbiji a i bogami u drugim zemljama u regionu. Naprosto, sa ljudskog stanovišta njima je to potpuno neshvatljivo. Ono što je takođe bitno i što se u svim knjigama koje se tiču reparacija pominje je da predstavljaju završni niz uspostavljanja kažnjavanja počinilaca, uspostavljanja prava koje je prekršeno i naknada štete žrtvama kršenja ljudskih prava. Dakle, i taj link koji se pominje uvek u svim ovim knjigama nije uspostavljen još uvek u Srbiji. Što se tiče obaveza država, sva tri regionalna mehanizma i afrički i južnoamerički i ovaj, evropski sistemi poznaju pravo na materijalne reparacije. Evropski sud za ljudska prava koji nam je nekako referentan ovde, stalno se pozivamo na njega, veoma jasno i bez ikakve dileme prepoznaje u svojim presudama pravo žrtava dakle da dobiju materijalno obeštećenje ali naravno i druga prava koja prethode tome i sve to pakuje u pravo na adekvatni, pravni lek. Ono sa čime bih ja završio, pošto nemamo puno vremena na ovoj uvodnoj sesiji, je da moj lični zaključak jeste da obaveza dodela reparacija, dakle, žrtvama, nije samo obaveza prema žrtvama iako se to tako

čini, već je to obaveza prema celom društvu. Dakle, to je obaveza prema ovom društvu, dakle, da pokažemo da smo zaista makar minimalno neko pravično društvo i mislim da to nije. iako se ljudima nekad učini da je to nekakva sramota gde žrtve sad traže neki novac, taj novac je premali, taj novac je još jedna ponekada često sramota i još jedno možda kršenje ljudskih prava žrtava a kažem, to je svakako nešto što mi dugujemo društvu. Hvala.

Vojkan Simić: Zahvaljujem. Ja sam Vojkan Simić, pomoćnik ministra pravde. U ime ministarke pravde, gospođe Snežane Malović i Ministarstva pravde pozdravljam sve učesnike ovog skupa, odnoseći se sa velikim pijetetom prema žrtvama, kršenju ljudskih prava i oštećenima, posebno pozdravljam predstavnike njihovih porodica uz duboko uvažavanje njihove patnje, s obzirom da sam obavestjen da će biti prisutni na ovom skupu. Zahvaljujem se, pre svega, organizatoru na pozivu za učešće, pozdravljajući istovremeno ideju Fonda za humanitarno pravo da se bavi temom obeštećenja žrtava, kršenjem ljudskih prava tokom 90-tih godina. Zaboravio sam da se lično izvinim zbog kašnjenja, što ovom prilikom činim. Ta ideja koju sam pomenuo, ona se približava pravdi, ljudskom dostojanstvu, humanosti kao univerzalnim i večnim vrednostima. Ona se uglavnom poklapa i sa politikom i steateškim opredeljenjem Ministarstva pravde koje se svojim aktivnostima zalaže za afirmaciju, poštovanje i zaštitu ljudskih prava, vladavinu prava i uspostavljanje pravne države. Mera u kojoj to čini uglavnom može uvek biti veće, naravno, i uvek možemo da radimo da taj posao bude uspešniji. Prošlo je skoro dvadeset godina od raspada Jugoslavije i početka neprijateljstava i oružanih sukoba koji su doveli do mnogih zločina i kršenja ljudskih prava na ovom prostoru poslednje decenije prošlog veka, odnosno, 90-tih godina. Epilog je poznat. Razdvajanje, nastanak novih država, rat, zgarišta, ubijeni, ranjeni, nestali, raseljeni, izbegli, napaćeni i oštećeni. Dvadeset godina kasnije, nažalost, odnosi među pojedinim državama i narodima u regionu još uvek su opterećeni konfliktima. Ne postoji izgrađen pravni okvir i jasno iskazana politička volja za obeštećenje žrtava. Postoje pokušaji da se neki zločini negiraju, da se odgovornost za neke zločine ne procesuiraju i izbegne. U poslednjoj deceniji nakon demokratskih promena u Srbiji, jasno je pokazana politička volja da se pravdi privedu svi oni koji su lično odgovorni za počinjene zločine. Institucionalno delovanje je podignuto na viši nivo. Intenzivirana je saradnja sa Haškim tribunalom, što je dovelo do ispunjenja gotovo svih preuzetih obaveza Republike Srbije. Intenzivirana je takođe regionalna saradnja u ovoj oblasti. Upotpunjen je pravni okvir kroz zaključenje bilateralnih ugovora o pravosudnoj saradnji i zaključenjem protokola o neposrednoj saradnji između javnih tužilaštava a tu posebno apostrofiram javna tužilaštva za ratne zločine. To je proces koji nije ni malo lak ni jednostavan i koji zahteva vreme, promenu svesti, ponašanja i državne politike uz bolne rezove ali za buduću dobrobit. Ministarstvo pravde Republike Srbije daje apsolutnu podršku inicijativi opet u vezi sa Fondom za humanitarno pravo za osnivanje REKOM-a, regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim kršenjima ljudskih prava počinjenih 1991. godine do 2001. godine na prostoru bivše SFRJ, smatrajući da je ta inicijativa u svojoj suštini duboko pravedna i humana i da doprinosi procesu pomirenja u regionu. To je upravo ono što je po treći put u prošlom veku izostalo

posle učinjenih zločina i na ovim prostorima, čime su otvorena vrata za mnoge kalkulacije, zloupotrebe, minimiziranje zločina ili preterivanja, s druge strane. Idealizovanje istorije umesto njenog objektiviziranja, kao i za ponovno rađanje šovinizma i netrepeljivosti. Smatramo da ovaj skup doprinosi procesu pomirenja sa temom koja se bavi žrtvama i njihovim obeštećenjem. Bilo, ne ponovilo se ali da se ne bi ponovilo, proces pomirenja mora da bude delotvoran i jednako posvećen progonu zločinaca i obeštećenju žrtava. Taj proces teži konačnoj pravdi. Ona neće biti potpuno ostvarena ako se svi odgovorni, bez izuzetka, ne procesuiraju i kazne ako se utvrdi njihova odgovornost. Kaznom za zločin otvara se postupak obeštećenja, jer ono predstavlja istovremeno jedan oblik satisfakcije i pravde za žrtve i oštećene. Istina i pravda nemaju alternativu i tim ciljevima Republika Srbija ostaje posvećena a stav Ministarstva pravde je u tom smislu jasan. Svi koji su osumnjičeni za ratne zločine biće procesuirani u Srbiji. Ali će se istovremeno insistirati da se to učini svuda u regionu gde su se zločini dogodili i gde su nastale žrtve zločina. Republika Srbija isto tako očekuje od drugih zemalja u regionu, zapravo, Balkana, gde su se zločini dogodili. Zbog toga Ministarstvo pravde potpuno podržava ideju da se kao paralelan proces sa krivičnim progonom zločinaca izgradi stabilan pravni okvir i dobra praksa za obeštećenje žrtava, kršenja ljudskih prava tokom 90-tih godina. Smatramo da je vrlo važno za proces pomirenja da ta ideja ima prekograničnu dimenziju i da se razvija na regionalnom nivou, jer samo tako može biti delotvorna. Pored dopunjavanja nacionalnih zakonodavstava, pre svega, mislim na krivično i na pravila za naknadu štete u civilnim stvarima, kao i poštovanje obaveza iz potvrđenih međunarodnih ugovora i njihove implementacije. Na početku predstojeće rasprave smatram da bi trebalo da dam jednu ideju da se razmotri i mogućnost uspostavljanja jednog multilateralnog regionalnog instrumenta. Na primer, regionalne konvencije zemalja zapadnog Balkana u kojima su počinjeni zločini tokom 90-tih, kojom bi se na jedinstven način regulisali pravni osnovi za obeštećenje kruga lica koja imaju pravo na obeštećenje, postupak utvrđivanja naknade štete i dosuđivanja naknade, njeni vidovi, obim i drugi bitni elementi. Obeštećenje podrazumeva plaćanje novčane naknade za nastalu materijalnu i nematerijalnu štetu u vidu satisfakcije ali više od toga za žrtve zločina ono bi trebalo da podrazumeva stvaranje uslova za ostvarivanje nekih socijalnih i administrativnih prava zbog čega je potrebno da sve institucije sistema budu uključene u ovaj sveobuhvatan proces. Čuli smo u izlaganju gospođe Kandić da govori o toj takozvanoj simboličkoj reparaciji i upravo na to mislim kada govorim o tim drugim vidovima obeštećenja. Jedino mi se nekako ne sviđa taj izraz "simboličko", jer to nije simbolična reparacija. Po meni, mislim da je više od toga i da se radi o jednom moralnom odnosu prema žrtvama i njihovim porodicama i promeni svesti, pre svega. Takođe izraz "reparacija" koji se koristi, čini mi se da nije adekvatan jer podrazumeva u teoriji javnog prava odnos između pobednika i pobeđenog, što ovde nije slučaj. Mislim da ovde u regionu posle svih ovih godina nemamo pobednika i pobeđene, te mislim da bi izraz "obeštećenje" bio adekvatniji. Posebno bih želeo da istaknem i značaj, učešće i doprinos građanskog društva i nevladinog sektora. U stvari, afirmacije, zaštite i ostvarivanja ljudskih prava u regionu, koji je nemeo u poslednjih 20 godina.

Sve aktivnosti Fonda za humanitarno pravo i drugih nevladinih organizacija u Srbiji i u regionu upravo su doprinele artikulisanju važnih interesa i zaštiti osnovnih ljudskih prava i postao je relevantan i nezamenljiv partner za državne institucije. Upravo je i ovaj skup potvrda jednog ovakvog stava. Konačno, sve zemlje zapadnog Balkana poslednjih godina zaokuplja ideja pristupanja Evropskoj uniji. To je zajednički strateški interes za sve, kako bi evrpske civilizacijske vrednosti postale deo naših života i naših vrednosti. Uslov za pridruživanje su relaksirani odnosi između zemalja regiona a to znači iskreno suočavanje sa zločinima, intenziviranje procesa pomirenja i satisfakcije žrtvama zločina i obeštećenja oštećenih. Zato brzina pridruživanja Evropskoj uniji zavisi od nas samih, naše posvećenosti pravednim ciljevima i konkretnih aktivnosti i rezultata. Gospođa Kandić je pomenula presudu iz 90-tih godina koju sam ja doneo. Ali ja bih voleo da to ostavimo za diskusiju da sada ne uzimamo vreme na početku. Hvala.

Prva sesija:

Moderator: Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo

1) Pojam i sadržina reparacija i uporedna iskustva, Marijana Toma, istoričarka

2) Praksa država iz regiona:

BiH: Administrativne reparacije, Viktorija Ružičić – Tokić, *Međunarodna komisija za nestale osobe*;

Crna Gora: Odšteta porodicama žrtava deportacije; dr Radomir Prelević, advokat - zastupnik žrtava;

(diskusija)

Sandra Orlović: Dobar dan svima i sa moje strane. Moje ime je Sandra Orlović iz Fond za humanitarno pravo. U prvoj sesiji ljudi iz hotela su zaboravili da stave mikrofone, pa dok ne instaliraju za sledeću sesiju, mi ćemo morati da držimo ovako mikrofone u ruci. A izvinjavam se panelistima. To će biti jedan dodatni napor za njih. Ali nadam se da neće biti prevelik problem. Ja neću dužiti puno. Nadovezaću se na ono što je Nataša rekla u uvodnim rečima, da je naš utisak, evo, kao organizacije koja se godinama bavi problemom reparacija da i javnost ali i institucije posebno, imaju jedan određeni zazor, jedan određeni strah. Možda strah koji proističe iz nerazumevanja šta su to reparacije, koliko su one važne, šta sve podrazumeva termin "reparacija". Da li je to preveliko opterećenje za državu? Da li je država obavezna da pruži reparacije? I mi ovu konferenciju zaista doživljavamo kao jednu vrstu otvaranja debate o ovom vrlo važnom pitanju, rušenju svojevrsnog tabua o reparacijama. I mislimo da je najbolji

početak za otvaranje te debate upravo upoznavanje, jedan kratki pregled toga šta su reparacije koje danas postoje u drugim državama. Počecemo od onih malo geografski udaljenijih a zatim ćemo čuti i o praksi reparacija koje su nam vrlo bliske, sa kojima delimo isto nasleđe, teško nasleđe prošlosti. Znači, na početku ćete čuti jedan, da kažem, širi pregled i širi uvid u to šta su reparacije, šta postoji od reparacija u drugim državama a potom ćemo se, kažem, vratiti na države koje su nam susedne i na neku praksu koja se odvija u tim državama. Možda ta praksa nije baš najbolja ali je vrlo važno da čujemo šta su institucije u susednim državama uradile po pitanju prava žrtava na reparacije. Ja reč prvo dajem Marijani Tomi, istoričarki i ekspertkinji tranzicione pravde koja će u nekih 15 do 20 minuta pokušati da jednu ovako složenu temu predstavi i sažme na način koji će nam koristiti za dalju diskusiju. Marijana izvoli.

Marijana Toma: Ja ću se zaista truditi da glasno pričam jer mi je nezgodno da ovako držim mikrofon, je li me čujete svi? Ok. Hvala puno organizatorima što su me pozvali na ovu konferenciju. Drago mi je veoma da vas vidim. Pogotovo mi je drago da vidim ovoliko predstavnika državnih institucija, što generalno nije često slučaj sa skupovima civilnog društva, odnosno, koje organizuju nevladine organizacije. Oni koji me poznaju znaju da sam se ja uglavnom bavila REKOM-om i komisijama za istinu. Međutim, isto tako iskustva drugih, odnosno, tranziciona pravda podrazumeva, to je jedan sveobuhvatan pristup pitanjima suočavanja s prošlošću, pitanjima kako se države odnose prema nasleđu ratnih zločina ili teških kršenja ljudskih prava, tako da su i reparacije nekako neodvojivi deo tranzicione pravde i ukoliko želimo kao društvo i država da na neki način kažemo da smo se pošteno počeli suočavati s prošlošću, moramo da ubacimo i reparacije u to razmatranje. Reparacija, odnosno, mesto programa reparacija u tranzicionoj pravdi sa stanovišta žrtava je nešto što je zaista najneposrednija i najopipljivija manifestacija volje jedne države i društva da ispuni njihova prava. Dakle, kada se pogledaju ostale tranzicione mere, odnosno, mere tranzicione pravde, problem počinilaca, komisija za utvrđivanje činjenica ili komisija za istinu ili istražne komisije koje služe da se na neki način utvrdi zvanična verzija prošlosti i da se priznaju zločini koji su se desili u prošlosti. Institucionalna reforma, dakle, reforma institucija koje su na neki način bile upletene u kršenje ljudskih prava, poput službi bezbednosti, policije, vojske i tako dalje, sve su to mere koje na neki način posredno utiču na žrtve. Dakle, žrtve mogu osećati zadovoljenje kada vide osobu koja je učinila ratni zločin da bude kažnjena i da ode da služi zatvorsku kaznu. Međutim, žrtve, s druge strane, mogu osećati zadovoljenje kada se prizna od strane države, kada država osnuje neku komisiju za utvrđivanje činjenica, mogu osećati zadovoljenje jer je ta istina o tome da su oni stradali konačno priznata na zvaničnom nivou. Žrtve mogu osećati i zadovoljenje kada znaju da su institucije reformisane i da se teška kršenja ljudskih prava više neće ponavljati. Međutim, sve je ovo posredno. Najneposrednije žrtve osećaju zadovoljenje kada dobiju neku vrstu nadoknade, bila ona materijalna ili simbolička, za ono što su preživeli. Govorilo se u toku prethodne sesije šta bi trebalo i kako bi mi želeli da reparacije izgledaju. Međutim, ono što je takođe važno da se zna, da bez obzira na sva teška pitanja koje reparacije izazivaju u tranzicionim društvima, u postkonfliktnim društvima,

jeste da to i može. Dakle, postoje države koje su pitanje reparacija rešile na relativno zadovoljavajući način. Jer zaista ja mislim da ne možemo govoriti nekim veoma uspešnim programima reparacije, jer prosto mislim da konačnu reč o tome da li su programi reparacije uspešni ili ne, moramo dati žrtvama koje će u krajnjoj liniji odlučiti da li je nešto za njih bilo zadovoljavajuće. A to je, kao što možete pretpostaviti, stav potpuno individualan. Do sada u postkonfliktnim ili tranzicionim društvima, odnosno, postautoritarnim društvima, te primeri Argentine, Čilea, Brazila, Južne Afrike i nekih drugih manjih država koje su pokušale da na neki način kroz program reparacija pruže zadovoljenje žrtvama. Međutim, isto tako, verovatno je najpoznatiji slučaj reparacija, naravno, Nemačka posle Drugog svetskog rata. Ali postoje i neke druge države koje ne spadaju *a priori*, da kažemo u te tranzicione ili u postkonfliktne države sada u toj eri kako to Barkan naziva *Eri nove moralnosti*, pokušavaju da isprave istorijske nepravde učinjene njihovim građanima pre mnogo godina. I to imate slučaj, recimo, Sjedinjenih Američkih Država koje su na taj način obeštetile Amerikance japanskog porekla koji su bili internirani za vreme Drugog svetskog rata. I poslednju slučaj je Kanada koja je takođe zemlja razvijenog sveta koja je u sklopu reparativnog programa nadoknade štete takozvanoj prvoj naciji, između ostalih mera, dakle i materijalnih nadoknada, osnovala i Komisiju za istinu i pomirenje kao i pristupila reformi obrazovnih programa u cilju ispravljanja istorijske nepravde koje je država Kanada sprovela nad ovim ljudima. Reparacije kao tema unutar tranzicione pravde čini mi se da su i najteže. Postavljaju jako puno vrlo izazovnih pitanja na koje, čini mi se, ni nema pravih odgovora. Takođe podrazumevaju određene mere koje se moraju, da tako kažem, uvesti u društvo da bi reparacije bile uspešne. Dakle, prvo pitanje koje se postavlja pred države u tom postkonfliktnom društvu ako žele da se bave reparacijama je kome. Kome dati reparacije. Dakle, ko su žrtve? Mora se prvo ustanoviti dakle, ustanoviti status žrtava, pa ustanoviti jedan poimeničan spisak žrtava da bi se moglo odlučivati o tome kome će šteta biti nadoknađena. Druga stvar koja se mora rešiti je pitanje – za šta dati reparacije? Dakle, koja je to šteta načinjena koja zaslužuje neku vrstu nadoknade, jer kad govorimo o postkonfliktnim društvima, mi govorimo o društvima koja se suočavaju sa stvarima poput genocida, zločina protiv čovečnosti, masovnih silovanja, progona i tako dalje. Dakle, u jednom trenutku država mora utvrditi koja su to dela za koja se na neki način šteta mora nadoknaditi. Treće pitanje je – koliko? Čini mi se da je to najteže pitanje, da ne postoji, da tako kažem, definicija niti u državama, odnosno, niti u primerima do sada koji su postizali reparacije – šta je to adekvatna cifra? Dakle, vi imate cifre koje je Nemačka isplaćivala osobama za prinudni robovski rad, to su mere od 2001. godine koje su donete zakonom u Bundestagu gde je 15.000 dolara isplaćivano ljudima koji su bili prinudni robovi u koncentracionim logorima ali jevrejske nacionalnosti, dok je negde oko 7.000 dolara isplaćivano ljudima drugih nacionalnosti, jer je Nemačka donela meru po kojoj je utvrdila da su uslovi u kojima su Jevreji držani bili daleko gori nego uslovi u kojima su, na primer, držani radnici poreklom iz Francuske, Holandije i tako dalje. Dakle, i to je to jedno veoma teško pitanje – koliko dati? Koliko košta nečija patnja i koliko košta, dakle, to pitanje – staviti cenu na nečiju patnju, jer čini mi se da je to pitanje na koje niko

od nas nije u stanju da da pravedan odgovor ili makar malo ispravan. Ono o čemu reparacija moraju da vode računa, odnosno, programi reparacije moraju da imaju u sebi je prvenstveno i ta materijalna komponenta a isto tako i ta simbolička komponenta. Jer materijalna nadoknada bez zvaničnog priznavanja istine o prošlosti, bez zvaničnog izvinjenja, nije ništa drugo, do, kako su to mnoge žrtve nacizma, smatrale, bar dok zvaničnog izvinjenja nije bilo od strane Nemačke, je bilo prosto plaćanje kako su oni to mislili. S druge strane i zvanično izvinjenje bez nekakvih reparativnih mera, odnosno, materijalnih nadoknada, vrlo često žrtvama ume da zvuči samo kao prazna priča koju slušaju po ko zna koji put. Dakle, ono što je jako važno, to je da reparacije budu uklopljene u sve ostale mere tranzicione pravde i da na neki način prate ostale mere i tek na taj način mi možemo da kažemo da smo počeli neku vrstu procesa pomirenja. Pošto imam vrlo malo vremena, ja ću se zaista pokušati da fokusiram na ova dva pitanja reparacija u Nemačkoj i u Čileu. Međutim, takođe, i druga iskustva nam govore da postoje složeni programi reparacija. Postoje i jednostavni programi, jednokratne isplate, složene isplate, penzijski sistemi i tako dalje. Međutim, ono po čemu su Nemačka i Čile karakteristični, a ja sam ih izabrala zbog toga što su do sada obuhvatili najveći broj ljudi, najveći broj žrtava kojima je šteta nadoknađena. Međutim, isto tako, videćete da su ovo vrlo dugotrajni programi. Dakle, to nisu programi koji traju nekoliko godina i to je onda završeno. Nemačka je karakteristična po tome što reparacije posle Drugog svetskog rata same sile pobednice nisu često pominjale Nemačkoj, budući na loše iskustvo koje se desilo posle Prvog svetskog rata, kada je, to se često smatra, Nemačka, u stvari, iskoristila to pitanje kaznenih reparacija koje su joj bile nametnute Versajskim ugovorom kao izgovor za dolazak Hitlera na vlast i zatim sve ostalo što je činjeno. Međutim, ovoga puta, posle Drugog svetskog rata inicijativa za davanje reparacija došla je iz Nemačke. 1952. godine Konrad Adenauer je, iako uz veliko protivljenje i društva i drugih političkih aktera u Nemačkoj koji su se protivili tome da se Jevrejima, odnosno, žrtvama Holokausta isplaćuje odšteta, budući da su oni tada još uvek smatrali da prvo treba isplatiti neku vrstu štete najvećim žrtvama Nemačke, kako su oni smatrali a to su bile udovice i siročad vojnika, zatim ljudi koji su stradali u masovnim bombardovanjima, pa tek onda Jevrejima i to Jevrejima koji su imali nemačko državljanstvo, nikako ovim drugim, međutim, Adenauer je vrlo dobro smatrao da će davanjem reparacija i sklapanjem ugovora sa Izraelom, u stvari, značiti ponovo vraćanje Nemačke na tu scenu civilizovanih država koje poštuju međunarodne odnose ali poštuju i jednu vrstu moralnosti. 1952. godine je sklopljen ugovor sa Izraelom, to je takozvani Luksemburški sporazum koji je veoma značajan po nekoliko stvari. Prva stvar je da su ovde isplaćene odštete za žrtve Holokausta ali isto tako i isplaćena je, odnosno, podrazumevala se isplata ratne odštete drugim državama. Druga stvar je da su ovaj ugovor sklopile dve države koje faktički nisu postojale za vreme Drugog svetskog rata, dakle, Zapadna Nemačka i Izrael bile su stvorene nakon Drugog svetskog rata. Treće je da su ovde obeštećene ne samo, obeštećene pojedinačne žrtve, ne samo države koja je reparacije primala, dakle, ne samo Izraela, već i jevrejski građani koji su bili državljani Nemačke. I četvrto je, a ovo je prvi put da su nevladine organizacije uključene u neku vrstu međunarodnog

sporazuma o reparacijama. Dogovor je kako je to urađeno prema ovom sporazumu, Nemačka je trebalo da najveći iznos sredstava uplati na račun Izraela koji je otvoren u Bundes banci i iz koga je zatim Izrael mogao da kupuje robu različitih vrsta i tako dalje. Ono po čemu je, to vrlo interesantno, to je da je gotovo negde oko 20 posto izraelske privrede, u stvari, zavisilo od para koje su došle od nemačkih reparacija. Takođe, ono što je bilo važno, to je da je Nemačka imala u planu da donese niz zakona koji će omogućiti ne samo, građanima države Izrael ili nemačkim građanima jevrejske nacionalnosti, već i građanima drugih država da traže nadoknadu štete za progon koji su preživeli za vreme nacizma. I u tom periodu između 50-tih i 60-tih godina donet je niz saveznih zakona u Nemačkoj kojima je ovo bilo omogućeno. Dakle, stvoren je normativni okvir i otvoreno je i takođe je dato deset miliona dolara jevrejskim organizacijama civilnog društva koje su imale kontakta sa žrtvama. Jer Nemačka u tom periodu nije mogla očekivati da će žrtve same prilaziti njoj i registrovati se za ovaj program, već je novac dat jevrejskim organizacijama koje su se bavile pružanjem pomoći za preseljenje Jevreja, za emigraciju ili za nekakvu vrstu psihološke, socijalne ili druge pomoći. Do 2000. godine Nemačka je ukupno dala za nadoknadu štete Izraelu negde oko 82 milijarde nemačkih maraka. Pored toga, u decembru 2001. godine, donet je zakon za nadoknadu štete radnicima za prinudni robovski rad. Dakle, ovo nije uključivalo samo Jevreje, već i građane drugih država koji su bili na prinudnom radu u Nemačkoj i tu je isplaćeno negde oko 10 milijardi nemačkih maraka, s tim što ovoga puta nije samo država Nemačka podnela taj finansijski teret, ovoga puta je ona u ovaj program uključila i velike nemačke firme koje su imale pogone, fabrike i tako dalje, u koncentracionim logorima. Što se tiče pojedinačnih isplata, Nemačka je isplatila do 2001. godine negde oko 61 milijardu dolara pojedincima i negde između dva i tri miliona ljudi je dobilo nadoknadu štete za ono što su preživeli za vreme nacizma. E sada, da to obično ne izazove strah, čileanski program je, čini mi se, nekako i možda prihvatljiviji i kreativniji. Ovde se radi o davanju reparacija sopstvenim građanima, dakle, žrtvama Pinočeovog režima kada je došlo do tranzicije u Čileu 1990. godine. Već tada je osnovana Komisija za istinu i pomirenje koja se bavila utvrđivanjem činjenica o teškim kršenjima ljudskih prava, dakle, nestancima, ubijenima, silovanima i torturama ali sa smrtnim ishodom tortura i silovanja. I utvrđen je jedan relativno manji broj žrtava. Međutim, preporuka ove Komisije je bila da ovo nije dovoljno, već moraju da se u taj spisak žrtava ubace i svi oni koji su preživeli Pinočeove centre za pritvor. Već 1992. godine Čile je krenuo na pravljenje jedne vrste reparativnog programa. Međutim, u ovaj reparativni program nisu bile uključene samo žrtve teškog kršenja ljudskih prava. Bili su uključeni i oni koji su bili izgnani iz Čilea, dakle, zbog političkih ubeđenja. Bili su uključeni i oni koji su izgubili poslove zbog političkih ubeđenja. Ali su bili uključeni, na primer, i seljaci koji nisu bili uključeni u agrarnu reformu. I njima je, takođe, isplaćena odšteta. Ono po čemu je Čile interesantan, to je da ovde nije bila u pitanju jednokratna isplata. Dakle, nije bilo davanje jedne cifre koja je bila procenjena. Tamo je napravljen čitav penzioni sistem u koji su uključene porodice žrtava. Penzija je zaista bila jednaka za sve žrtve. To je bilo negde oko 550 dolara i zatim se taj iznos delio procentualno na

članove porodice. Pored toga, predviđene su mere besplatnog zdravstvenog osiguranja za sve članove porodica žrtava. Takođe je bilo predviđeno da država preuzme na sebe teret obrazovanja, odnosno, školovanja dece žrtava. Ne samo onih koji su dolazili u budućnosti, već i onih koji su se u tom trenutku nalazili u određenim obrazovnim institucijama. Država je njima davala stipendije. Što je veoma važno, ove mere, na njih nije tu stavljena tačka. Na početku su dobili jedan iznos novca koji se kretao otprilike u visini oko dvanaestomesečne penzije. Međutim, ono što je takođe važno, to je da Čile konstantno i dan danas radi na poboljšanju svog reparativnog programa, dakle, uključuje i čileanske građane koji trenutno žive u nekim drugim državama, što za njih u ovom trenutku zaista predstavlja problem, pogotovo kada se tiče zdravstvenog osiguranja za građane koji žive u razvijenim zemljama. Dakle, reparacije iz ovoga što ste videli, mogu da budu materijalne, simboličke, individualne, kolektivne. Ono što je, čini mi se, najvažnije da konačni sud o reparacijama, da li su one zadovoljavajuće, zaista mogu da daju samo žrtve. Imate primera gde su žrtve reagovalerecimo, žrtve nacizma su smatrale da to apsolutno nije dovoljno to što su oni primili od strane Nemačke i da to ne predstavlja nikakvu nadoknadu za njihove patnje. Imate vrlo često i situacije gde su žrtve na neki način onemogućene birokratskim stvarima da pristupe obeštećenju. Imate slučaj jevrejskih žrtava, dakle, potomaka jevrejskih žrtava nacizma koji su se suočavale s tim da ukoliko žele da pristupe deponovanim računima u švajcarskim bankama, da su od njih birokrate tražile umrlice, odnosno, smrtovnice za njihove rođake, odnosno, roditelje koji su ubijeni u koncentracionim logorima, što zaista ne znam kako to da opišem. Da li je to već sadizam ili samo birokratija. Međutim, ono što je važno a to je da i ako žrtve možda neće biti zadovoljene konačnim merama, ovo na neki način predstavlja za državu jednu važnu poruku. Ono izdvaja državu, odnosno, društvo u kome se reparacije daju žrtvama pokazuje promenu u odnosu na prethodni režim. Jesam li bila dovoljno kratka?

Sandra Orlović: Hvala Marijani. Mene je iznenadila sažetošću svog izlaganja ali ne i jezgrovitošću koja je ipak najvažnija. Bosna i Hercegovina kojoj moramo da posvetimo posebno vreme i pažnju, s obzirom da najveći broj žrtava iz poslednjeg rata jer je upravo ova država pretrpela. I posebna, da kažem, jedna negativna okolnost u vezi sa reparacijama u Bosni i Hercegovini je ta što Bosna i Hercegovina ima jedan danas vrlo složen politički sistem, nekoliko nivoa i svi ti nivoi imaju neke svoje zakone, verovatno i probleme i ja molim Viktoriju, takođe u recimo nekih 15 minuta da pokuša da izloži svoju temu. Hvala.

Viktorija Ružičić – Tokić: Ja bih vas sviju pozdravila. Hvala na mogućnosti da danas ispred Međunarodne komisije za nestale osobe govorim o ovoj vrlo bitnoj temi. Moje iskustvo se ne temelji samo na radu sa porodicama nestalih osoba. Ja sam na svom prijašnjem poslu radila i sa drugim kategorijama žrtava u Bosni i Hercegovini, prvenstveno sa žrtvama torture i žrtvama seksualnog nasilja, jer namjerno kažem "žrtvama seksualnog nasilja", zato što se naše iskustvo nije baziralo samo na ženama. Jer se u Bosni i Hercegovini ova kategorija želi stigmatizirati i oni sami sebe nazivaju "žene žrtve silovanja". Ja tu kategoriju volim nazivati "žrtvama seksualnog nasilja" zato što imamo primjera da nisu

samo žene bile žrtve ovog nasilja. Ove tri kategorije žrtava u Bosni i Hercegovini imaju različite sisteme zaštite koji bi se možda mogli smatrati nekim vidom reparacije ali moja teorija i moja teza je da reparacija, odnosno, program reparacije u Bosni i Hercegovini kao takav ne postoji. Ja ću vam pokušati prenijeti neke naše naučene lekcije. Imamo nekih pozitivnih primjera. Imamo nekih negativnih primjera i vrlo je bitno da ni zemlje u okruženju, ni Bosna i Hercegovina u svojim narednim koracima po ovim pitanjima ne pravi te iste greške. Moje iskustvo u radu, kako sa žrtvama, tako i sa državnim vlastima u Bosni i Hercegovini kaže da bi trebalo krenuti od definicija zato što su obje ove grupe u Bosni i Hercegovini imale jaku tendenciju da reparacije svode čisto na kompenzacije. Međunarodna komisija za nestale osobe i drugi međunarodni akteri u Bosni i Hercegovini ovaj problem pokušavaju promatrati malo šire, pa ću se ja osvrnuti na dokument koji je Goran pomenuo, na Osnovne principe i smjernice o pravu na pravni lijek i pravu na reparacije za žrtve grubih kršenja ljudskih prava i ozbiljnih kršenja međunarodnog humanitarnog prava. I po tom dokumentu svrha reparacija je da se dostigne pravda kroz ispravljanje, koliko je to moguće, grubih kršenja međunarodnog prava o ljudskim pravima i međunarodnog humanitarnog prava. Jedan problem reparacije da bi bio sveobuhvatan i da bi zaista, uslovno rečeno, pomogao žrtvama, mora sadržavati različite elemente i to su restitucija, kompenzacija, na koje se uvijek i države i žrtve najviše pažnje obraćaju na ovaj segment – rehabilitaciju, satisfakciju i već spomenute garancije da se kršenja neće ponoviti. Restitucija pokušava žrtvu vratiti u prijašnje stanje, odnosno, u stanje u kojem je žrtva bila prije nego što se kršenje desilo. Tu imamo o povratu slobode, identiteta, prava na porodični život, povrat imovine, povrat u prijeratno mjesto boravka i slično. Rehabilitacija se odnosi na niz mjera, zdravstvenih i socijalnih koji s ovog aspekta pokušavaju pomoći žrtvi ali u rehabilitaciju spada i veliki niz pravnih i socijalnih servisa. Satisfakcije se odnose na mjere koje se tiču objelodanjivanja istine, javna izvinjenja, prikupljanje činjenica o zločinima koji su počinjeni, traženju nestalih osoba i slično. Garancije da se neće kršenja ponoviti se u prvom redu odnose na neke reformske procese i na obrazovanje državnih službenika o ljudskim pravima. I ovdje dolazimo do onog zaključka o čemu je Marijana govorila, kako je u principu jedna politika tranzicione pravde jedan program tranzicione pravde. Svi elementi su isprepleteni i da uvijek u svim tim elementima treba pristupiti kao jednoj cjelini, da sve te sisteme zaista treba pomno planirati, jer jedni druge nadopunjuju. U Bosni i Hercegovini kada govorimo o restituciji možemo govoriti samo o povratu imovine, odnosno, o povratku u prijeratna mjesta boravka, što je u Bosni i Hercegovini regulirano Aneksom 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma. Slabost ovog segmenta u Bosni i Hercegovini je ta što se to, u principu, svelo na povrat imovine. I onda su, kako državne vlasti, tako i međunarodna zajednica nekih godina mahala visokom stopom povratka, jer smo imali u jednom trenutku 97 zarez ne znam koliko stopu vraćene imovine ali to nije značilo da su se ti ljudi zaista i vratili. Kada govorimo o zakonskom okviru koji regulira prava raseljenih i izbjeglih osoba u Bosni i Hercegovini glavni nedostatak, mi imamo zakonske okvire, imamo dva entiteta, pa onda u Federaciji Bosne i Hercegovine imamo deset kantona, pa imamo distrikt Brčko. I svaka od tih administrativnih jedinica je

država za sebe jer ima svoje zakone i svoja ministarstva. Ovi zakoni apsolutno ne uzimaju u obzir specifične potrebe prava žrtava. Za ilustraciju ću vam reći da smo mi imali primjer jedne gospođe koja je bila žrtva seksualnog nasilja, koja je prije rata živila u domaćinstvu sa svojom svekrvom. U trenutku kada su se zakonski stvorili uvjeti da se svekrva vrati u svoje mjesto prijeratnog boravka, odnosno, u svoju kuću koja je tijekom rata bila mjesto zatočenja i mjesto seksualne torture i ta gospođa se trebala vratiti u tu istu kuću jer je takav zakon jednostavno. Ona je u tom trenutku izgubila pravo na alternativni smještaj. Ja mislim da nikakav komentar nakon toga nije potreban, ni da... Ne znam šta se može uraditi da bi se toj osobi pomoglo. Što se rehabilitacije tiče, mi u Bosni i Hercegovini imamo strukturu na mjestu. Mi imamo, infrastrukturu, mi imamo centre za mentalno zdravlje koje nam je međunarodna zajednica osposobila širom Bosne i Hercegovine koji zjape prazni, ne rade. Rehabilitacija žrtava po mom ličnom sudu se svodi na sedaciju žrtava. Neki pravi vid rehabilitacije, psihosocijalne podrške i pomoći ovim ljudima isključivo na sistematski način radi nevladin sektor. Tu je nevladin sektor još jednom pokazao kako je u Bosni i Hercegovini, nevladin sektor preuzeo ulogu države i da se država podosta razmazila očekujući da će njen posao uraditi nevladine organizacije i ima par nevladinih organizacija koje u ovom segmentu rade fenomenalan posao. Ali oni su ograničeni svojim donatorskim sredstvima i što je najgora stvar, oni su geografski ograničeni. Tako da imamo ogromne kategorije žrtava koje su totalno izostavljene iz ovih programa rehabilitacije. Vrlo bitno je napomenuti da se neke kategorije žrtava, odnosno, neke osobe suočavaju sa ograničenim pristupom zdravstvenoj zaštiti, odnosno, zdravstvenom osiguranju, o čemu ću kasnije govoriti, pogotovo kada se radi o povratničkoj populaciji i međuentitetskom povratku. Satisfakcije – u Bosni i Hercegovini mi po ovom pitanju imamo zakone o nestalim osobama koji je bio zajednički napor, prvenstveno porodica nestalih osoba, Vijeća ministara i Međunarodne komisije za nestale osobe. Ovaj zakon je usvojen 2004. godine. Velika većina prava iz ovog zakona se, nažalost, ne ostvaruje. Ali ipak smo uspjeli doći do implementacije tih nekih bitnih zakonskih odredbi. Jedna od glavnih karakteristika ovog zakona je da su porodice nestalih osoba konačno dobile, status žrtve, odnosno, prepoznate su. I to je jedan vid satisfakcije za ove kategorije. I ovaj zakon je propisao pravo da se zna. I ovo je vrlo specifičan zakon, zato što je jedan od prvih zakona u svijetu koji kaže da porodice nestalih osoba imaju pravo da znaju sudbinu svojih nestalih srodnika. To je vjerovatno bilo samo deklarativno ali zakon propisuje i komplementarne obaveze svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini da tim ljudima obezbjedi informacije. I tu dolazi do jedne vrlo zanimljive stvari. Postoje kaznene odredbe za državne službenike koji ne ispunjavaju ovaj zakon. Ali porodice toliko imaju otpor da pokušaju upotrijebiti te kaznene odredbe. Tako da je to nešto što ostaje još uvijek da testiramo u Bosni i Hercegovini. Ovakav vid sveobuhvatne satisfakcije za žrtve u Bosni i Hercegovini nažalost nije obezbjeđen drugim žrtvama. Postoje određeni pomaci o kojima ću kasnije kratko govoriti, u vidu grupe za izradu strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini i u izradi programa za zaštitu žena žrtava seksualnog nasilja. One su dobile neki status po nekim drugim zakonima. O tome ću u nastavku. Garancija da se neće kršenja

prava ponoviti, mi tu idemo kroz reformu sudskog sektora. Daćemo im još vremena, ovaj, da pokažu rezultate. Certifikaciju policijskih službenika koji je bio jedan veliki propust međunarodne zajednice, u prvom redu Ujedinjenih nacija, jer je napravljen vrlo traljavo i iz toga bi i Bosna i Hercegovina za neke druge lustracijske ili *vetting* procese, trebala uopšte ali i zemlje iz okruženja i žrtve generalno ovaj segment da percipiraju kao neuspješan i ne vide pomaka ni nekih garancija da se kršenja zaista, neće ponoviti. Kompenzacije kao kompenzacije nisu osigurane žrtvama. One imaju jedan sistem koji ste mogli čuti iz Marijaninog izlaganja, sličan čileanskom. Ali problem je što se isplata žrtvama u Bosni i Hercegovini vrši kroz sistem socijalne zaštite. Neke od žrtava će biti predmet socijalne pomoći. Ali ovaj vid pomoći koji žrtve trebaju primiti, ova kompenzacija iz više razloga se ne smije promatrati iz sistema socijalne zaštite, što se radi u Bosni i Hercegovini. I zakon o nestalim osobama je predvidio jednu vrstu isplate ali samo najugroženijim članovima porodica nestalih osoba i to je bio jedan jako, jako mali broj korisnika. To bi se odnosilo na ljude koji nisu po drugim zakonskim okvirima koji se trenutno implementiraju u Bosni i Hercegovini, nisu uspjeli ostvariti svoja prava. Ova zakonska odredba se ne provodi. Posle ću vam objasniti zašto. Baš zbog ovog vrlo složenog političkog sistema u Bosni i Hercegovini a isto tako zbog nepostojanja političke volje da se svi skupa u Bosni i Hercegovini suočimo sa, strahotama koje su nam se dešavale. Sud za ljudska prava, mi smo imali mali Strazbur u Bosni i Hercegovini, nažalost ga više nemamo, Sud je razmatrao slučaj Srebrenice gdje je veći broj porodica tužilo državu Bosnu i Hercegovinu, odnosno, Republiku Srpsku, zbog nestanka, odnosno, zbog neotkrivanja sudbine njihovih nestalih i ovaj vrlo kompleksan i bitan slučaj je rezultirao time da je Sud naložio Republici Srpskoj da isplati simboličku reparaciju žrtvama, odnosno, porodicima. Isplaćeno je četiri miliona konvertibilinih maraka. Prva tranša je bila dva miliona konvertibilinih maraka. I taj novac je otišao za izgradnju Memorijalnog centra u Potočarima. Druga bitna stvar koja se desila po pitanju ove presude koja nam govori o povezanosti svih segmenata tranzicijske pravde je da je Sud za ljudska prava naložio Republici Srpskoj da ispita i napravi izvještaj o svim dešavanjima vezanim za i oko Srebrenice 1995. godine. Što se zakonskog okvira kroz koji možemo neke segmente reparacije vidjeti u Bosni i Hercegovini. Tu imamo dva bitna zakona: Zakon o civilnim žrtvama rata u Republici Srpskoj, reći ću vam da je ovaj Zakon donesen, usvojen 1993. godine i mjenjan je tek negdje 2007. godine, to jako puno govori o ovom Zakonu. Povratnička populacija je totalno bila do 2007. godine isključena iz uživanja prava. Prva stvar, zato što je postojao zakonski rok i druga stvar, zato što je stajalo da pravo na ostvarivanje prava po tom zakonu nemaju, ne mogu imati pripadnici neprijateljskih snaga. Pripadnici neprijateljskih snaga nisu definirani ni zakonima i podzakonskim aktima, tako da je to ostavljeno čisto državnim službenicima da sami to tumače, tako da jednostavno ljudi nisu mogli ostvariti pravo. I u Federaciji Bosne i Hercegovine krovni zakon je Zakon o socijalnoj zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica sa djecom. Sam Zakon vam govori o kakvoj vrsti, zakona se tu radi. Po ova dva Zakona, porodice nestalih, žrtve torture, odnosno, kako su to oni definirali, logoraši i žene žrtve silovanja imaju pravo na mjesečnu naknadu, u Republici Srpskoj pravo na zdravstveno

osiguranje, *de jure*, ljudi imaju pravo na rehabilitaciju, čak i na profesionalno doškolovavanje i jedan drugi niz prava koji se apsolutno po ovom Zakonu ne primjenjuju. Veliki problem je u Bosni i Hercegovini bio ta međuentitetska razlika. Vi ako ste bili povratnik iz Federacije u Republiku Srpsku, vi niste mogli ostvariti ovo pravo, tako da su ljudi pribjegavali strategijama preživljavanja. Mi imamo čitave grupe ljudi koji administrativno još uvijek, odnosno, svojim papirima još uvijek žive u Federaciji Bosne i Hercegovine. Zbog xy razloga su se vratili na prijeratna mjesta boravka. I ako jedna takva osoba koja je žrtva, treba otići doktoru, ona mora putovati po 200, 300 kilometara iz jednog entiteta u drugi da bi ostvarila to svoje pravo. To jako puno govori o kvaliteti života i o nekim drugim stvarima. O diskriminatornim odredbama sam rekla. U Republici Srpskoj je 2007. godine promjenjen zakon i dat je rok žrtvama od godinu dana da se mogu prijaviti da dobiju status civilne žrtve rata da bi dobijali tu mjesečnu naknadu, zdravstveno osiguranje i neka druga prava. Jako mali broj žrtava je u tom periodu uspjelo ostvariti to pravo. I imamo čitavu jednu populaciju, koja nije uspjela, ili su pogriješili rok ili jednostavno ako je vaš srodnik nestao na određenom lokalitetu, svi ljudi znaju da su ti ljudi bili civili, onda su nestali na tom brdu i ljudi koji su na tom brdu stradali svi se smatraju vojnicima i njima se, njihovim porodicama se odbija, ovaj, status. Zakon o nestalim osobama u Bosni i Hercegovini je vrlo bitan zato što je dao definicije. Kao što sam rekla, propisao je pravo da se zna i dao je čitav set prava koja su bitna za ove porodice, kao što su novčana potpora za mali, ograničeni broj ljudi. Privremeno upravljanje imovinom što je jako bitno, zato što, nemojte me baš uzet za riječ ali do 2007. godine vi, da biste nešto napravili kao porodica nestale osobe i sa svojom imovinom ostvarili neka svoja prava, vi ste morali svog nestalog srodnika proglasiti umrlim, dobiti zvaničnu umrlicu za tu osobu. Ovaj Zakon to nije, ne samo što daje, pravo da se privremeno upravlja imovinom, nego zato što uspostavlja centralnu evidenciju nestalih osoba koja će verificirati svaku prijavu o nestaloj osobi. Ono što je CEN, kako ga mi u Bosni i Hercegovini zovemo, uradio, je sve ICMP-ove, ICRC-eve, podatke entitetskih komisija objedinjenih na jednom mjestu, prvo pročistio i sada ide redom. Vrlo lako je to napraviti za osobe koje su identificirane – vi imate DNK nalaz da je ta osoba identificirana. Malo je problematično, sad se donose pravilnici kako će se verificirati osobe koje još uvijek nisu pronađene, da li će se provjeravati svi njihovi dokumenti prije rata, pa treba provjeriti da li je negdje u Bosni i Hercegovini, u regionu ili čak u svijetu izdana neka potvrda, neki identifikacijski dokument da li je ta osoba živa ili ne, da bismo mogli doći sa konačnim brojem nestalih osoba, da se jednom stane na kraj manipulacijama sa brojevima, što je jako bitno. A isto tako je bitno za bilo koje promišljanje reparacijskih programa vi morate znati koji broj žrtava, s kojim brojem osoba ćete morati osmišljavati određene programe, tako da je taj CEN jedna od vrlo bitnih stvari za Bosnu i Hercegovinu. Nadalje, ovaj Zakon je propisao da će država snositi troškove sahrane, zatim prioritet u zapošljavanju, školovanju, zdravstvenoj zaštiti, obilježavanje mjesta ukopa, iskopavanja i pravo na finansijsku pomoć udruženjima. Ono što ću vam reći, recimo, za ovaj prioritet o zapošljavanju i školovanju, mi ne možemo reći da se ova zakonska odredba primjenjuje ili ne primjenjuje, zato što žrtva nakon toliko godina imaju jedan

strašan otpor i jednostavno ni ne žele testirati mogućnost primjene ovog prava. Mi smo ljetos imali primjer jedne gospođe čije se dijete nije upisalo na fakultet. Bila je vrlo blizu popularnoj crti. Kada smo joj rekli: "Molim vas napišite", da li zbog stigme ili zato što to nikada ne pali, nije napisala. A možda je svom djetetu uskratila, ovaj, mogućnost da se školuje na fakultetu koje je to dijete izabralo. Moralo je otići na neki drugi. Pravo na novčanu naknadu, opet dolazimo do toga što je to pravična, kako će neko ocijeniti koliko je to novaca da bi nekome nadoknadili nestalu osobu ali u Bosni i Hercegovini su stručnjaci došli do iznosa od 25 posto od prosječne plaće, što je jedna osnovica, pa polovicu ovog iznosa dobijaju roditelji, braća i sestre, puni iznos supružnici i djeca, čak i usvojena djeca, pastorki, nevjenčane supruge. Vrlo je širok Zakon bio ali se, nažalost, ne primjenjuje a ne primjenjuje se zato što nije uspostavljen fond za pomoć porodicama. A nije uspostavljen zato što se dvije entitetske Vlade, odnosno, entitetski predsjednici nisu mogli dogovoriti kako će se puniti ovaj fond. Jedan od prijedloga je bio da se fond puni tako da entiteti u fond daju novac sukladno mjestu stanovanja trenutno žrtava. Onda bi jedan entitet imao puno veća davanja. Zatim je bio drugi prijedlog da se to radi na način po mjestu nestanka. Onda bi drugi entitet morao izdvojiti više novaca. Nisu se mogli dogovoriti. I na kraju i treća amandmanska promjena je odbijena. Bilo je da se puni iz PDV-a sa državnog nivoa, ni to nije prošlo. I tu se vraćamo na ono pitanje – ko treba platiti? Jer država Bosna i Hercegovina je dugo govorila da entiteti moraju isplatiti. Republika Srpska žrtve određene nacionalnosti, Federacija žrtve druge nacionalnosti, što je sistem koji nikako nije održiv. S druge strane vlasti Bosne i Hercegovine su imale jednu čudnu, u najmanju ruku čudnu ideju da o reparacijama trebamo početi pričati kad Bosna i Hercegovina dobije eventualno na sudu od Republike Srbije ratnu odštetu, pa će se iz toga isplaćivati reparacije ljudima. Dugo vremena je trebalo i i međunarodnoj zajednici i udruženjima žrtava i civilnom društvu da državama objasni da su države obavezne obezbjediti reparaciju bez obzira što ta država nije počinilac zločina. Ona ima obavezu prema svojim građanima, bez obzira na etničku, nacionalnu ili bilo koju drugu pripadnost, tako da ćemo vidjeti šta će se dešavati u budućnosti, jer je 2006. godine osnovana grupa za izradu strategije tranzicijske pravde. A počeli smo tako da su negdje 2003./2002. godine međunarodne organizacije, Ured Visokog komesara za ljudska prava i Međunarodna komisija za nestale osobe stavili žrtve za jedan sto. I da je Bosna i Hercegovina trebala podnijeti svoj izvještaj CAT-u i Komitetu o ekonomskim i socijalnim pravima i rekli – dajte se dogovorite. Hajdemo mi napraviti izvještaj u sjeni i predati ga Komitetu i nakon dugotrajne borbe to je napravljeno. Sretna je okolnost bila da su žrtve ostale uključene u ovaj proces i da su nastavile raditi na primjeni ovih preporuka Komiteta. Komiteti periodično izdaju nove preporuke Bosni i Hercegovini koje su vrlo slične onim prethodnim, da je Bosna i Hercegovina jako malo uradila. Ali neki pomaci se vide zato što se počelo na državnom nivou razmišljati o ovom problemu, da postoji ta grupa gdje će do kraja ove godine, pa sad početkom sljedeće godine ćemo dobiti taj prvi nacrt strategije tranzicijske pravde i program za zaštitu žrtava - žena žrtava seksualnog nasilja. I u ovaj proces su bile uključene žrtve, što je jako bitno. Bila je velika međunarodna podrška i s druge strane, sve je bilo bazirano

na principima ljudskih prava, odnosno, sve se radilo na principu, hajdemo pokušati dobiti odgovarajuće preporuke UN ugovornih tijela i na temelju toga pokušati uvjeriti državu da ispunjava svoje obaveze. Ja sam bila malo brza. Ako sam nešto preskočila, tu sam za pitanja. I hvala vam puno.

Sandra Orlović: Hvala, Viktorija. Naravno, ovo što si pomenula da je postojalo pitanje odakle isplatiti reparaciju Bosni, moram reći da je to omiljeni izgovor svih država kada se započne razgovor o reparacijama, da to suviše košta, da bi država bankrotirala. Evo, ja mislim da je u kontekstu Srbije to vrlo izvodljivo kada znamo da postoji Zakon o oduzimanju imovine stečene kriminalnim radnjama. Postoji Zakon o oduzimanju imovine stečene u izvršenju ratnih zločina. Pa eto, tu može biti dobar početak kada se razmišlja o tome kako napuniti fondove iz kojih će se isplaćivati reparacije u Srbiji. Viktorija je na početku spomenula jedan vrlo važan dokument Ujedinjenih nacija, mi ga skraćeno zovemo Osnovni principi i smernice za prava na reparacije. Moj kolega Damjan će nešto kasnije govoriti malo opširnije o njemu. Ali ja vas samo upućujem da u ovoj knjižici koju ste dobili imate taj dokument, dakle, na kraju knjige, pa možete da ga iščitajte. Ja ću sada dati reč doktoru Radomiru Preleviću, advokatu, zastupniku porodica, nasilno deportovanih muslimanskih izbeglica iz Crne Gore. On će govoriti o jednom slučaju i da kažem, pravnoj bici koju je advokatska kancelarija Prelević vodila protiv Republike Crne Gore, tražeći da Republika Crna Gora preuzme odgovornost i isplati obeštećenje porodicama deportovanih muslimana. Iz perspektive nekoga ko radi u Srbiji, meni se to čini kao jedan od najboljih primera reparacija u regionu. Ali on će vam sada ispričati kako je zapravo ta bitka tekla i verovatno iz nečije vizure to i nije tako dobar primer ali evo, izvolite.

Radomir Prelević: Zahvaljujem Fondu za humanitarno pravo na pozivu da učestvujem u vašem radu. Takođe bih za početak istakao veoma važnu činjenicu za odvijanje ovog procesa u Srbiji a to je da je upravo Fond za humanitarno pravo i gospođa Nataša Kandić, lično od samog početka bili izuzetno privrženi postizanju ovih ciljeva o kojima je danas riječ i u svakoj prilici u kojoj su mogli, dali su i konkretan doprinos na razne načine. Jedan od tih doprinosa u ovom slučaju deportacije je taj što u svakoj prilici kada su se organizacije za ljudska prava, kada se javnost uključivala u vršenje pritiska na državu, na državne organe, ne na sud, nego na javno mnjenje, pa je onda to indirektno, sve te odluke činilo prihvatljivijim. Dakle, to je bila jedna dugogodišnja, veoma obimna akcija javnog mnjenja, za formiranje javnog mnjenja i Fond za humanitarno pravo se uvijek uključio u to i bio među prvima, među najpozvanijima, među onim koji najbolje vladaju tom materijom, među onima koji su najkonkretniji. A osim toga, taj događaj se zbio... To ću vam ja jednostavno pročitati da ne gubimo suviše vremena. Imam 15 minuta, je li tako? Potrošio sam već skoro četiri. Nakon 12 godina mi podnosimo tužbe. Dakle, ovlašćuju nas 42 porodice, 196 tužilaca, članova tih porodica oštećenih tada i mi podnosimo tužbe krajem 2004. godine. Već 2005. godine Fond za humanitarno pravo upravo objavljuje knjigu publiciste Šekija Radončuća, koji je takođe jedna ličnost koja ima puno zasluga za ovo i puno zna o ovim stvarima, pod nazivom *Kobna sloboda*, u kojoj su objavljeni svi tada raspoloživi dokumenti o tom ratnom zločinu. Kad smo već kod dokumenata,

deportacija iz Herceg Novog 1992. godine, ne ponovilo se, spada u najdokumentovanije ratne zločine. Dakle, tu postoje dva izvještaja policije gotovo istovjetna od kojih je jedan odgovor na poslaničko pitanje i ima sve te sadržaje za policiju, prinudne, imena, datume, okolnosti, predaju za sva ta lica. Zatim, postoje pisma nadležnih državnih organa. Recimo, kancelariji predsjednika Vlade. Recimo, onom najupornijem tamo ko se interesuje za svoga nestalog, jer oni, te porodice godinama uopšte nijesu znale za sudbinu njihovih najbližih. Oni kao da su propali jednostavno negdje u Crnoj Gori. I prvi put bi oni saznali to nakon pet, osam, deset, dvanaest, petnaest godina, tako što bi ih pozvali, jer su svi dali DNK, pa su ovi stručnjaci ustanovili tamo obducenti da su pronašli leševe u jami Piljak, u Savi kod Sremske Mitrovice, Drini, šta ja znam svugdje gdje, pa bi ih pozvali da prepoznaju, da preuzmu, sahrane i tako dalje. Zatim potvrde same policijske stanice u nekoliko slučajeva najupornijima opet, da su njihove najbliže lišili slobode i predali Vojsci Republike Srpske i tako dalje. Međutim, potpuno poseban naslov bi u toj priči bila službena akta Centra bezbjednosti Herceg Novi, Ministarstva unutrašnjih poslova kao tuženog jer se ova tužba zasniva na članu 170 do 172 Zakona o obligacionim odnosima. Službena dokumenta u kojim se tvrdi da ne postoji ni jedan jedini pisani trag o cijelom tom zločinu. Sada ukratko, pošto svi nijesu sasvim uključeni, ali su naravno čuli, ne znaju sve detalje. Još bih za početak kada je u pitanju ovaj dokument Ujedinjenih nacija, on je došao 2006. godine. Znači, za nas je to jednostavno, treće godine rada pred sudom došao. I mislim da to što mi odmah počeli da ga dostavljamo sudu, pa su bila pitanja – da li ovo dostavljate kao dokaze? Pa ni onda, molim vas, u najmanju ruku neka bude u spisima al eto, kao jedan pravni izvor. Mi znamo da to sud ima ali ne smeta i tako dalje. A tužilac je odbijao da to primi, jednostavno...

Sandra Orlović: Ja mislim da tu tužilac zastupa državu?

Radomir Prelević: Državu je, dakle, zastupao državni tužilac u to vrijeme a sada je zastupa zaštitnik imovinskih prava Crne Gore. Nešto kao ono što je ranije bio...

Sandra Orlović: Republički javni pravobranilac.

Radomir Prelević: ...republički javni pravobranilac. Ali tada je to bio tužilac. Tu ima jedna kontradiktornost jer taj isti tužilac je u našim parnicama za naknadu štete, tvrdio da se od toga ništa nije desilo. Nema dokaza. Zastarelo. Prekini postupak. A onda kad je opet jednim unutrašnjim njegovim motivom, radom protiv ovih parnica, pokrenuo krivični postupak, on se pojavio kao neko ko dokazuje upravo da se to dogodilo. Dakle, u Crnoj Gori do sada, povodom slučaja deportacija, kao najmasovnijeg ratnog zločina u odnosu na ovu rezoluciju Ujedinjenih nacija dogodila se sledeća stvar. Isplaćena je naknada za 192 člana porodice. Među njima je deset preživjelih. Ukupno je preživjelo 12 tu deportaciju, 12 ljudi. To je bilo decembra 2008. godine. Zatim, posle toga su se javila još 54 lica za koja mi nijesmo znali. Oni se nisu usuđivali da nam se tada blagovremeno 2004. godine obrate, pa kad su čuli, a istini za volju, uglavnom se radi o narodu koji je izbjegao i koji vrlo teško može da sazna sve to. Nego onda su valjda saznali najviše putem medija. Onda smo podnijeli tužbe, deset tužbi,

grupisali smo u deset tužbi ta 54 oštećena lica. I do sada je od tih pet završena polovina, od tih deset završeno pet, polovina, 50 posto. Ostali su u postupku. To to se opet relativno brzo događa, jer su prve tužbe podnjete 2009. godine, tako da je od tih pet tužbi, za polovinu, otprilike, isplaćena naknada štete. Ukupno do sada je isplaćeno oko 4. 600 000 eura, konkretno 4.165 000 eura 2008. godine i 445.000 eura sada po ovim tužbama. Pored ove materijalne reparacije u Crnoj Gori su učinjene još dvije i po stvari, tako da kažem. Jedna je što su prije dvije godine porodice, porodice stradalih iz Bosne, ne bih mogao sad tačno da navedem koje sve gradove, 25./26. maja kada je godišnjica bila na dan kad se ta deportacija dešavala, znači, to je otprilike nekih 15, 16 godina poslje toga, su došle i zajedno sa nama pred ovom policijskom stanicom položili cvijeće i tako obilježili taj dan, što je praćeno vrlo pozitivno u Crnoj Gori. Drugi događaj jeste što je u odnosu na ovu rezoluciju u Podgorici u julu otvoren jedan spomen park. Ne znam tačan naziv, na dva mjesta su istaknute table, u centralnom djelu i na ulazu. Zove se *Spomen park civilnim žrtvama*, pod kojima se mogu i ove žrtve podvesti. I ovo što sam rekao dva i po, sledeće je za te rigidne prilike, ja bih rekao naše, ne volim to "balkanske", znači, rigidno stanje svijesti. U Crnoj Gori ipak postoji jedan vrlo tolerantan stav javnosti prema ovim reparacijama. I sada samo u najkraće što se to zbilo. U maju i junu 1992. godine najmanje 66 izbeglica muslimana iz Bosne i Hercegovine... Znate šta, taj pojam "izbeglica" to je jedna fantastična stvar. To su ljudi koji su pokupili svoju familiju i pobjegli od rata. Nezakonito uhapšeni na teritoriji Crne Gore, zatim, nezakonito, bez povoda ali ne postoji i nikad nikome nije donjeto rješenje o lišenju slobode. A zatim isporučeni pripadnicima njima neprijateljske vojske bosanskih Srba u Bosni i Hercegovini, koji su ih većinom likvidirali kasnije. Samo je dvanaestoro uspjelo da preživi izručenje u koncentracione logore. I sad bih ovdje pomenuo slučaj Milorad Krnojelac, pošto uskoro ću i završiti. Pretresno vijeće u Hagu, 15. 2002. godine, strana 191 kaže: "Pretresno vijeće se uvjerilo da je tog datuma svjedok taj i taj prevezen iz policijske" to je jedan od ovih naših preživjelih "iz policijske stanice u Herceg Novom u KP Dom u grupi od 21. zatočenika. Te ljude na dolasku je dočekala grupa od desetak uniformisanih lica. Ti vojnici počeli su da tuku zatočenike muslimane, jednog po jednog. Kako su izlazili iz autobusa vojnici su ih postrojili uz KP Dom i svakog su udarali kundakom puške. Vojnici su ih za vrijeme premlaćivanja psovali i vrijeđali..." E, to je samo taj prvi kontakt. A onda ogroman broj njih je bačen u Drinu. Ja imam tu, tačno ko, tačno koja grupa. Onda su drugi pretrpjeli razne, dugotrajne logorske torture u zatočeništvu. Mnogi su i upotrijebljeni za različite poslove kao recimo, minolovac. Ekrem Ćemo mislim da je on, je dvije godine vozio minolovca. Ide ispred jedinice u vozilu po terenu za koji se pretpostavlja da je miniran. On je preživio ali naravno, to je sve, znači, u pitanju je takva surovost, nije nikakvo izmišljanje članova porodice. Pored muslimana, istovremeno su uhapšene 33 izbjeglice srpske nacionalnosti koji su vraćeni u Republiku Srpsku radi mobilizacije. Za razliku od izbjeglica muslimana, deportovane srpske izbjeglice nisu tretirane kao taoci, niti je poznato da je bilo ko od njih smrtno stradao od neposrednih posljedica deportacije. Najveći broj izbjeglica lišenih slobode doveden je u Centar bezbednosti Herceg Novi, odakle su organizovano 25. i 27. maja transportovani u koncentracioni logor KP Dom

Foča, odnosno, na neutvrđenu lokaciju u istočnoj BiH, u Republici Srpskoj. Svi Muslimani deportovani 27. maja 1992. godine ubijeni su vjerovatno istog dana i narednog i bačeni u Drinu i tako dalje. Od decembra 2004. godine 196 članova porodica, većine stradalih deportovanih Muslimana i nekolicina koji su preživjeli vodili su 42 parnična postupka za naknadu štete protiv države Crne Gore i Ministarstva unutrašnjih poslova. Za to vrijeme donijeto je 27 prvostepenih presuda Osnovnog suda u Podgorici u korist žrtava, od kojima je u nekima izričito utvrđeno da je šteta nanijeta od posljedica ratnog zločina koji ne zastarijeva, pa samim tim ne zastarijeva ni zahtjev za naknadu štete od posljedica zločina. Omiljeno sredstvo tužioca za suprostavljanje ovoj tužbi, imam ga tu, u Tužilaštvu postoji subordinacija i ovdje je u pitanju zamjenik državnog tužioca... šalje svima i kaže, evo u junu 2005. godine daje im obavezne instrukcije – radi se o navodnim tvrdnjama u našim tužbama, tri su glavna sredstva. Jedno je prekid postupka dok se krivični ne okonča a o krivičnome nema riječi još. Zatim, zastarjelost. Po pitanju zastarjelosti je vrlo važno zbog ovoga što će se u Srbiji dešavati da navedemo sljedeće, mislim da se ima u vidu sljedeće. Ja sam donio sad tu jedan važan papir koji je, u stvari, objavljen tu, pa se može naći. Radi se o tome da pitanje zastarjelosti po članu 377 Zakona o obligacionim odnosima se kod krivičnih djela mjeri u odnosu na zastarjelost samog krivičnog djela... zastarjelošću u vezi sa samim krivičnim djelom. I ovaj, Vrhovni sud Srbije kao i Vrhovi sud Crne Gore i vjerujem svi ostali, imali su 1991. godine i ranije stav o tome da sudovi nijesu vezani ni kod zastarjelosti ni u vezi prekida, parnični sudovi, donošenjem i postojanjem stvarne krivične pravnosnažne presude i tako dalje, zbog toga što je iz raznih razloga sud ovlašćen da utvrdi da je postojala radnja krivičnog djela a da zbog raznih razloga nije došlo do pravnosnažne presude. Međutim, nama je u jednom slučaju tužilac to uvijek tako postavio i mi smo opet isticali te razloge koje sam pomenuo, da nije nastupila zastarjelost i u jednom slučaju sudija primjenjuje presudu - načelni stav Vrhovnog suda Srbije od 10. februara 2004. godine i odbija zbog zastarjelosti. Zbog toga Vrhovni sud Srbije kaže što krivično djelo nije učinila država, nego pojedinac, pa to važi, ta zastarjelost takva samo za slučajeve protiv pojedinca a ne i protiv države. E sad, da se ja ne vraćam kako smo to prevazišli ali je veoma bitno da taj stav meni stalno stoji kao kost u grlu, taj stav Srbije, iako se mene direktno ne tiče i ja sam vjerovao da će pamet da prevlada pa će oni sami da donesu drugi, međutim izgleda da nije i vidim, evo, tekst: "Docent doktor Milan Počuća, Pravni fakultet privredne akademije Novi Sad, Savjetovanje udruženja za odštetno pravo, Beograd, septembar 2010. godine, *INTERMEX*." Naslov je "Ocijena pravnog shvatanja građanskog odjeljenja Vrhovnog suda Srbije", tog iz 2004. godine, ovaj, u koje ide za tim onda vrlo opširno i stav i obrazloženje citirao i onda fino, kako to pravna nauka zahtijeva i traži, iznjeo kako to, u stvari, ne smije da se primjenjuje. Jer ukoliko bi taj stav ostao na snazi, onda je sve iluzorno. Druga omiljena radnja tog zastupnika države bila je prekid postupka i kako je to podnjeto, u stvari. Mi smo tužbe podnjeli, počeli da podnosimo početkom decembra krajem 2004. godine - novembar/decembar. Prva glavna rasprava zakazana je za 20. oktobar 2005. godine. Toga dana tužilac traži prekid postupka jer je podnio zahtjev za pokretanje istrage za taj slučaj. Na njemu stoji

pečat, 18., znači prekjuče ga podnio i dok sam ga uzeo i pregledao, identifikujem... ukupno 15 ljudi su predloženi kao svjedoci koji su umrli, koji su ubijeni, u stvari. Koji su očigledno žrtve tog događaja. Građansko odjeljenje tog suda, u Podgorici koji je bio nadležan je zauzeo stav da se prihvate ti predlozi za prekid postupka i tako je to išlo u nekoliko slučajeva, dok Viši sud nije jednostavno zauzeo stav da to nije moguće, da to nije po pravu i tako su postupci nastavljeni. Mi smo bili postavili vrlo visoke iznose tužbenih zahtjeva i bili smo u tom pravnom svijetu moguće najneomiljeniji likovi u tom periodu. Ali uglavnom, 2008. godine je, zahvaljujući onome što sam na početku govorio, javno mnjenje, ne samo ukupnom javnom mnjenju, nego odabranima među njima, među koje spada i Fond za humanitarno pravo, *Human Right Watch*, onda mnogi profesori pravni, mnogi filozofi, mnoge, kako se kaže, vladine i nevladine organizacije. I onda smo, doživjeli da se dogovori sudsko poravnanje i konačno 2008. godine država Crna Gora je vidjela da joj se to isplati i stvarno se isplatilo, jer je to, u stvari, jedinstven slučaj, ne samo u ovom okruženju, nego u svijetu. I koliki su iznosi isplaćeni? Postojali su tada u to vrijeme sudovi, pravnici, svi mrze to što se zove "tarifiranje". Niko ne voli unaprijed da se odredi koliko košta nešto. Međutim, sudovi su u to vrijeme, i hrvatski Vrhovni sud... u Crnoj Gori nije Vrhovni sud, nego Viši sud u Podgorici jer pokriva najviši prostor, donjeo je bio neke orijentacione stavove i sad ja ne pamtim najbolje hoće li to da bude 2003., 2004., 2002. godine, tako nešto. Ali uglavnom za cijelo vrijeme vođenja ovih postupaka važili su ti stavovi i to bi bilo ono kao za 10 posto tjelesnog oštećenja oko 2.000, tako nešto. Za duševne bolove koje doživi i pretrpi roditelj za stradanje djetata 15.000... do 15.000. Nikad se ta riječ "do" ne zaboravi. I sad otprilike mi smo stupili u pregovore o tim iznosima, naravno, sa Ministarstvom pravde i onda smo kontaktirali i to se ne bi moglo ostvariti da nije to bila era interneta jednostavno. Iznosi su sljedeći: po 30.000 eura djeci stradalih. To nam je bio cilj jer to je najbrojnija populacija. 25.000 eura roditeljima i suprugama, 10.000 eura braći i sestrama, s tim što ovo nijesu samo braća i sestre koji su živjeli u onoj trajnijoj zajednici života. Onda se to restriktivno u sudu svede na, kako ono zovu, porodična zajednica...

Sandra Orlović: Domaćinstvo.

Radmir Prelević: ... domaćinstvo. Tako nešto. Vulgarizacija. Ali su tu obuhvaćeni svi. Tada su svi. I oni koji su davno odseljeni, koji nijesu imali intenzivne kontakte, pomaganje međusobno i tako dalje. Ali u ovom nastavku, sad ovo što idemo pred sudom, za njih ne možemo da ostvarimo. I 8.000 eura za mjesec dana zatočeništva onima koji su preživili koncentracione logore, znači za ovih desetak. Tako da su se oni s tim složili i to je veoma brzo veoma uspješno završeno. Mi nemamo podataka da je neko drugi vodio bilo koji predmet iz ovog slučaja, niti da ima novih još uvijek, tako da moguće da je ovim iscrpljen taj spisak. Ja vam zahvaljujem. Izvinjavam se zato što sam produžio.

Sandra Orlović: Hvala, Radomire.... ovo je vrlo inspirativno zvučalo i hoću samo da podvučem činjenicu da je Vlada Crne Gore porodicama deportovanih i preživelih isplatila u vansudskom poravnanju kompenzaciju i pre nego što je

doneta presuda počiniocima tog ratnog zločina. Dakle, Vlada Crne Gore nije čekala da se utvrdi krivica u krivičnom postupku počinilaca tog ratnog zločina. I mislim da je to isto jedan vrlo bitan podatak u celom ovom slučaju. S obzirom da smo malo i kasnili na početku, kasnićemo i na pauzu. Evo, recimo, da imamo još deset minuta za pitanja. Ako neko ima neko pitanje, komentar, evo sada je prilika i onda ćemo da idemo na pauzu. Ako nema, idemo na pauzu. Hvala vam.

(pauza za kafu)

11:15 – 13:00h Druga sesija: Administrativne reparacije u Srbiji

Moderator: Saša Gajin, *Centar za unapređenje pravnih studija*

- 1) Zakonski okvir za ostvarivanje prava na administrativne reparacije, Ljubiša Veličković, načelnik Odeljenja za upravni postupak u sektoru za boračko-invalidska pitanja - Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije
- 2) Nedostaci postojećeg zakonskog okvira za ostvarivanje prava na administrativne reparacije, Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo
- 3) Plan pomoći proteranim Bošnjacima iz opštine Priboj – Edib Kajević, pomoćnik direktora Kancelarije za održivi razvoj nedovoljno razvijenih područja - Ministar bez portfelja
- 4) Program podrške porodicama nestalih lica u Srbiji, Nevena Rajković, Radna grupa za izradu akata za poboljšanje socijalnog položaja porodica nestalih lica (tbc)

Diskusija i preporuke

Saša Gajin: Malo kasnimo u odnosu na ovu agendu koja je pred nama. Nažalost organizatora, gospođa Nevena Rajković koja je bila predviđena kao učesnica ovog panela i to osoba koja može ispred Radne grupe za izradu akata za poboljšanje socijalnog položaja porodica nestalih lica, nešto više da kaže o programu podrške porodicama nestalih u Srbiji, nije danas sa nama. Čini se da nije želela da prisustvuje ovom skupu, tako da ćemo imati, ne četiri panelista, odnosno, govornika/govornice već tri i na taj način ćemo, čini se, pošto smo već uskraćeni za informacije od gospođe Rajković, ipak biti mogućnosti da se prilagodimo ovom vremenskom okviru koji nam stoji na raspolaganju. Tako da ja, i pored toga što imamo jednu panelistkinju manje, molim govornike da se ipak drže ovog našeg vremenskog okvira, kako bi ipak stigli na vreme da završimo ovu sesiju. U ovom vremenskom okviru koji nam sada stoji na raspolaganju, bliže ćemo se baviti pitanjem administrativnih reparacija. Već smo od Marijane mogli da čujemo kako se u najgrubljem reparacije mogu podeliti na dve grupe. Jedne su administrativne, odnosno, bolje reći, systemske, one koje su uređene samim

zakonima koja se odnose na položaj lica koja su postale žrtve masovnih i teških kršenja ljudskih prava. Sa druge strane su naravno sudske reparacije. O tome će biti reči u ovoj poslednjoj sesiji. Da ne bi, dakle, dužili, da bi mogli da pređemo na razmatranje administrativnih sistema reparacije, ja ću zamoliti, na prvom mestu, gospodina Ljubišu Veličkovića, načelnika odeljenja za upravni postupak u Sektoru za boračko-invalidska pitanja Ministarstva rada i socijalne politike da nam nešto više kaže o ovim zakonima koji su do sada doneti a odnose se na popravljavanje položaja onih koji su postali žrtve kršenja ljudskih prava. Izvolite.

Ljubiša Veličković: Zahvaljujem. Pozdravljam vas u ime Ministarstva rada i socijalne politike. Ovo Ministarstvo je nadležno za izvršavanje propisa iz oblasti boračko-invalidske zaštite i civilnih invalida rata. Oblast je uređena. Uređuje je Zakon o pravima civilnih invalida rata koji je donet decembra 1996. godine a u primeni je od januara 1997. godine. Do donošenja ovog zakona ovu oblast su uređivala dva pokrajinska zakona koja su se primenjivala na teritoriji pokrajina i jedan republički zakon koji se primenjivao na teritoriji centralne Republike. Oni su ovu oblast uređivali na različite načine u pogledu uslova i obima prava i postupka za ostvarivanje prava. Zakon iz 1996. godine ovu oblast uređuje na jedinstven način za celu teritoriju Srbije i time izjednačava korisnike u obimu, uslovima i postupku za ostvarivanje prava. Sem toga ovaj novodoneti zakon je povećao obim zaštite time što je iznose prava civilnih invalida rata doveo do iznosa prava koja su bila propisana za vojne invalide. U toku 1997. godine izvršeno je prevođenje svih do sada priznatih korisnika po ranijim propisima na ovaj zakon i nastavljeno priznavanje novih prava po tom zakonu. Po ovom zakonu mogu se ostvariti svojstva civilnog invalida rata i po tom osnovu izvedena prava a članovi porodica civilnih žrtava rata ili umrlih civilnih invalida rata mogu ostvariti pravo na mesečno novčano primanje kao jedan vid materijalne zaštite. Svojstvo civilnog invalida rata može ostvariti lice koje je zadobilo telesno oštećenje pod okolnostima zlostavljanja ili lišenja slobode od strane neprijatelja za vreme rata, izvođenja ratnih operacija, od zaostalog ratnog materijala ili neprijateljskih diverzantskih, odnosno, terorističkih akcija. Bitni uslovi za utvrđivanje svojstva civilnog invalida rata su: da je navedeno civilno lice koje je nastradalo, imalo državljanstvo Republike Srbije u vreme kada se navedeni slučaj desio kao i u vreme kada podnosi zahtev za priznavanje svojstva civilnog invalida rata, da je oštećenje organizma tog lica pod navedenim okolnostima nastalo na teritoriji Republike Srbije i da se pod tim okolnostima zadobila rana, povreda ili ozleda koja je izazvala telesno oštećenje tog lica od najmanje 50 posto. Bolest ne može biti osnov za priznavanje ovog svojstva. Civilnom žrtvom rata po ovom Zakonu smatra se civilno lice koje je pod navedenim okolnostima poginulo ili umrlo. Takođe, može se smatrati civilnom žrtvom rata i lice koje je pod ovim okolnostima nestalo, ukoliko je od strane nadležnih organa oglašeno za umrlo. Po osnovu civilne žrtve rata njegove članovi njegove uže porodice, znači, supružnik i deca i roditelji mogu ostvariti materijalnu zaštitu, to jest, pravo na mesečna primanja. Bitni uslovi za priznanje ovog prava članovima porodice su da je civilno lice poginulo, umrlo ili nestalo pod navedenim okolnostima pod kojima se može priznati svojstvo civilnog invalida rata, da je civilna žrtva rata imala državljanstvo Republike Srbije, da član porodice civilne žrtve rata ima

državljanstvo Republike Srbije i da su se okolnosti pod kojima je civilna žrtva rata poginula, umrla ili nestala desilo na teritoriji Republike Srbije. Prava civilnih invalida rata su, pre svega, lična invalidnina, zatim dodatak za negu i pomoć od strane drugog lica, ortopedski dodatak, zdravstvena zaštita i novčana naknada u vezi sa ostvarivanjem zdravstvene zaštite, besplatna i povlašćena vožnja, naknada za ishranu i smeštaj za vreme putovanja i boravka u drugom mestu po pozivu nadležnog organa i mesečna novčana primanja. Navedena prava se ostvaruju na način i po postupku koji je predviđen (Zakonom o osnovnim pravima boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca. Zbog smrti umrlog, civilnog invalida rata, članovi njegove porodice takođe mogu ostvariti pravo na mesečna novčana primanja. Propisana prava se ostvaruju u upravnom postupku koji se pokreće na zahtev podnosioca ili članova porodice civilne žrtve rata ili samog civilnog lica koje je zadobilo telesno oštećenje. O pravu u prvom stepenu rešavaju nadležni opštinski organi uprave. A u drugom stepenu za opštine sa teritorije AP Vojvodina nadležni organ AP Vojvodina. Za opštine sa teritorije grada Beograda, gradska uprava a za ostale opštine sa teritorije Srbije ovo Ministarstvo. Svojestvo civilnog invalida rata, odnosno, civilne žrtve rata se utvrđuje pismenim dokazima i to iz vremena kada se navedeni slučaj desio. Sredstva za realizaciju ovih prava obezbeđuju se u budžetu Srbije. Trenutno imamo aktivnih 1.972 korisnika. Ovi korisnici, pored lične invalidnine koja se određuje u zavisnosti od stepena oštećenja, ostvaruju i dodatak za negu. Imamo ih 336. Ortopedski dodatak ostvaruje 800 korisnika a mesečno novčano primanje članovi civilnih žrtava rata, ima ih 455. U ovom broju su uključeni svi civilni invalidi rata, odnosno, članovi porodica civilnih žrtava rata iz ratova: Drugog svetskog rata, oružanih akcija 90-tih, rata 1999. godine i mirnodopskog perioda. Ovi brojevi ne govore o tome koliko imamo realno civilnih invalida rata, odnosno, lica koja su zadobila telesna oštećenja pod ovim okolnostima, niti civilnih žrtava rata, već samo o priznatim korisnicima. Moguće da postoje ona lica koja su zadobila telesna oštećenja a nisu podnela zahtev za priznanje prava ili nisu ispunjavala uslove, što važi i za članove porodica... članova porodice civilnih žrtava rata. Ja bih toliko.

Saša Gajin: Zahvaljujem se. Na ovaj način smo ušli u problematiku te systemske ili zakonske reakcije na pitanje obeštećenja žrtava rata. Zakon koji je sada na snazi je zakon koji je donet još pre petnaestak godine. Čini se da postoje mišljenja o tome da ovaj zakon ne može na adekvatan način da odgovori na probleme pojedinih kategorija naših sugrađana koji su po eksplicitnom slovu zakona ostavljeni izvan domašaja zakonskih odredbi. Čini se, takođe, da zbog toga upravo te kategorije naših sugrađana ne mogu ni da ostvare prava koja inače mogu ili su ostvarili ovi na koje nas je kolega Veličković iz Ministarstva i uputio. To je tih nešto manje od 2.000 ljudi koji se danas koriste zakonskim mehanizmima. Da bi učinili jasnim šta je to što u postojećem normativnom okviru nedostaje i šta je to što bi trebalo unaprediti, posebno što je to što ukazuje na diskriminatorski pristup prema onima koji su postali žrtve rata i kršenja ljudskih prava, zamolićemo gospođu Sandru Orlović da ispred Fonda za humanitarno pravo objasni koji su to nedostaci zakonske regulative, odnosno, šta je to što bi trebalo u zakonskoj regulativi izmeniti, odnosno, popraviti. Izvoli.

Sandra Orlović: Evo, dok ne rešimo moj bračni status, sačekaćemo pošto postoji očigledno problem sa projektorom jer ja imam *PowerPoint* prezentaciju.

Saša Gajin: Ako već nismo blizu rešenja ova dva problema, jedno je tehničko pitanje, drugo je lično, može da postane i tehničko. Pa da. Dakle, da ne bismo sada gubili vreme na rešavanje ovih pitanja, možemo da zamolimo našeg kolegu Ediba Kajevića, pomoćnika direktora Kancelarije za održivi razvoj nedovoljno razvijenih područja iz Ministarstva bez portfelja Vlade Republike Srbije koji će da nas uputi u detalje plana pomoći proteranim Bošnjacima iz opštine Priboj. To je jedan od tih programa koji ima za cilj ispravljanje ovih nedostataka zakonske regulative, odnosno, nedostataka sistemskog karaktera i kojima će Sandra da nam kaže nešto više kasnije. Ali evo da čujemo prvo o ovom programu a zatim ćemo čuti Sandru o nedostacima sistemske regulative. Izvolite.

Edib Kajević: Zahvaljujem. Želim na početku, naravno, da se zahvalim Fondu za humanitarno pravo što nam je pružio ovu mogućnost da predstavimo program na kojem Kancelarija duže vremena radi a koji se odnosi na rešavanje problema interno raseljenih Bošnjaka iz opštine Priboj u periodu od 1991. do 1999. godine. Na osnovu podataka koje je Kancelarija dobila iz opštine Priboj, koja po uredbi o stepenu nerazvijenosti spada u krug onih najnerazvijenijih opština, dakle, spada u nadležnost Kancelarije za održivi razvoj nedovoljno razvijenih područja. *Dobili smo podatke koje je prikupila Komisija koju je formirala i opština Priboj i Komisija koju su sačinjavali sami predstavnici porodica koje su interno raseljene, o broju popisanih kuća i pomoćnih objekata koja su oštećena, odnosno, uništena na teritoriji opštine Priboj u ovom pomenutom periodu.* I došli smo do podatka da je 50 kuća potpuno uništeno, 91 pomoćni objekat. Delimično je uništeno 156 kuća, odnosno, 19 pomoćnih objekata je delimično uništeno u ovim pribojskim selima, koja su u tim pograničnim selima koji pripadaju opštini Priboj a nalaze se na samoj granici sa Bosnom i Hercegovinom. Do danas, odnosno, do datuma kada je sastavljan ovaj pregled i kada su ovi podaci prikupljeni, obnovljeno je, odnosno, rekonstruisano je svega tridesetak objekata, što, dakle, kuće, što pomoćnih objekata i uglavnom su svi ovi objekti obnovljeni od strane iz donatorskih ili nekih sopstvenih sredstava. Dakle, nije bilo nekog značajnijeg, gotovo da ne kažem nikakvog učešća nekih državnih organa i pomoći sa te strane. Kancelarija je pripremila program za povratak izbeglih i raseljenih Bošnjaka iz opštine Priboj u periodu od 1991. do 1999. godine i trenutno se ovaj program usaglašava sa drugim ministarstvima koja takođe imaju određene nadležnosti, odnosno, po ovom programu od kojih mi tražimo mišljenja a kasnije i određene aktivnosti i akcije, kako bi se ovim licima pomoglo. *Osnovni cilj programa na kom radimo jeste da se omogući povratak i održivi opstanak izbeglih i raseljenih Bošnjaka. Posebno želimo da naglasimo ovu činjenicu "održivi povratak interno raseljenih lica", jer njihov sami povratak, odnosno, bez održivog opstanka u suštini ne znači mnogo. Realizacijom programa, naravno, obezbedili bi se uslovi za normalan život tih izbeglih i raseljenih lica koji su trenutno prema podacima sa kojima mi raspolažemo, nalaze ili po drugim opštinama na teritoriji Republike Srbije, koji se nalaze u Bosni i Hercegovini i u najvećem djelu u inostranstvu, odnosno, u zapadnoj Evropi.* Neka analitičko-

dokumentaciona, odnosno, pravni osnov za izradu programa kod nas, zasnovan je na podacima Komisije opštine Priboj za procenu štete, koja je izlaskom na teren popisala svoju uništenu imovinu, izvršila procenu i dala mišljenje o tome u kom obimu i koliko toga treba da se obnovi. S obzirom da su ovi podaci prikupljeni pre skoro desetak godina, programom je planirano da se formira jedna resorna Komisija koju će činiti predstavnici svih onih ministarstava, pored, naravno, predstavnika Kancelarije i predstavnika drugih ministarstava koji će određenim djelom učestvovati u realizaciji ovog programa, kako bi se ponovo na terenu utvrdilo pravo činjenično stanje. Jer deset godina je dug period. Sigurno je i među ovih 156 delimično uništenih kuća, odnosno, 19 pomoćnih objekata nema apsolutno nikakvih uslova za stanovanje i za njihovu rekonstrukciju, već se svi ovi objekti moraju ponovo izgraditi i raditi. Na osnovu tog utvrđenog činjeničnog stanja, sastaviće se jedan akcioni plan i izraditi program, odnosno, dinamika svih aktivnosti koje su predviđene realizacijom ovog programa i obezbediće se, znači, stručni nadzor nad realizacijom ovog programa, pošto veliki deo tih aktivnosti koje će se provoditi odnose se na određene građevinske radove. Znači, potrebno je obezbediti određene infrastrukturne radove. Potrebno je obezbediti stručni i tehnički nadzor, kako bi se sve ove aktivnosti sprovele na najbolji mogući način. Kako bi se obezbedio taj održivi opstanak povratnika, odnosno, tih lica koja su interno raseljena, mi smo planirali ovim programom nekih pet aktivnosti za koje smatramo da moraju biti provedene da bi ta lica nakon povratka ostala da žive na tom prostoru i da bi imali određene uslove za svoj život. Pre svega, to je izgradnja putne mreže, zatim izgradnja i obnova stambenih i pomoćnih objekata, izgradnja trafo stanica i električne mreže i priključenja na električnu mrežu stambenih i pomoćnih objekata povratnika, bez njihove nadoknade, izgradnja vodovodne mreže i stvaranje uslova za održivi povratak, opstanak povratnika. Ja bih želeo samo napomenuti evo jedan problem sa kojim smo se sreli u toku realizacije, odnosno, rada na ovom programu. Javilo nam se nekoliko lica koja su u toj fazi da se vrate. Znači, oni pokušavaju da dođu do svoje imovine. I naišli su na jedan problem vezano za priključenje na električnu mrežu. Naime, oni su u tom periodu imali priključak na električnu mrežu koji su uredno platili, plaćali su uredno sve račune, raseljeni su. Njihove kuće su uništene. Oni danas obnavljaju svoje kuće ali ne mogu ono brojilo za koje su već platili priključak, da koriste, već moraju ponovo da plaćaju priključke da obezbeđuju sve to, iako oni nisu tražili da im se isključi to brojilo. Iako, nisu krivi za to, oni opet moraju da plaćaju sve to. I zbog toga posebno želim da naglasim, priključak na električnu mrežu, izgradnja trafo stanica, vodovod, izgradnja putne mreže praktično predstavljaju one osnovne preduslove da bi se krenulo u izgradnju i obnovu stambenih i pomoćnih objekata. Naravno, pored ovih stvari, koje se tiču, prije svega, infrasrukturnih radova, projektom, odnosno, programom smo planirali da se svim povratnicima, odnosno, da ministarstva poljoprivrede, trgovine, šumarstva i vodoprivrede opredeli i odobri određena podsticajna sredstva za razvoj stočarstva, voćarstva, povrtarstva i drugih poljoprivrednih delatnosti, zavisno od želje, odnosno, od interesovanja onih povratnika. Da, takođe, svakoj povratničkoj porodici Vlada Republike Srbije obezbedi odgovarajuća novčana sredstva za samozapošljavanje. Da se izgradi mesna zajednica, škola, ambulanta. Dakle,

sve ono što je postojalo pre ovih dešavanja, pre ovih godina, sve ono što je postojalo a što bi omogućilo normalan život i funkcionisanje tih lica. Naravno, kada smo, radeći na programu, izveli neku finansijsku konstrukciju koliko bi sve ovo koštalo, tako da pojedinačno po ovih pet navedenih ciljeva, dakle, za izgradnju putne mreže, precizno sredstva koja su potrebna za realizaciju ovog programa, za izgradnju putne mreže. 50 kilometara putne mreže je potrebno izgraditi, ukupna sredstva su 450.000.000, dinara. Za stambene i pomoćne objekte 489.000.000 dinara, za realizaciju izgradnje, odnosno, obezbeđenja priključenja na elektro mrežu, vodovod i stvaranje uslova za njihov održivi opstanak povratnika, znači, ova sredstva koja bi opredelila Ministarstvo poljoprivrede i Vlada Republike Srbije za samozapošljavanje potrebno je negdje oko 320.000.000 dinara. Ukupna potrebna sredstva za realizaciju programa za stambene i pomoćne objekte, putnu, vodovodnu, električnu i ostalu infrastrukturu iznose 1.259.888.000 dinara. Dakle, ovo nisu mala sredstva i to je nešto na čemu u nekom budućem periodu zaista treba poraditi kako bi se ovaj program i sproveo u delo. *Finansijska sredstva potrebna za realizaciju na osnovu razgovora koje Kancelarija vodi sa najvišim predstavnicima ove Vlade i ove vlasti u Republici Srbiji, biće delom obezbeđena iz budžetske rezerve Republike Srbije. A pored toga planirano je u toku 2012. godine i donatorska konferencija je planirana, koja je posvećena, dakle, prikupljanju sredstava za pomoć interno raseljenim licima. I u platformi koja je za organizovanje ministarske konferencije o rešavanju problema izbeglih i raseljenih u regionu zapadnog Balkana koju je Vlada usvojila 7. novembra 2011. godine, prvi put se pominju interno raseljena lica iz opštine Priboj. Dakle, ova platforma, odnosno, ova konferencija daje nam osnov da možemo da na određeni način računamo i na deo donatorskih sredstava koja će biti prikupljena u 2012. godini na konferenciji koja se planira u Beogradu.* Rok za realizaciju ovog projekta, naravno, zavisice od dinamike prikupljanja i obezbeđivanja sredstava. Ono što bi bilo optimalno, to je da se sa izgradnjom putne, kanalizacione, vodovodne i druge infrastrukture započne u nekom vremenskom periodu od godinu dana a da se nakon toga krene u realizaciju i obnovu, odnosno, izgradnje porušenih kuća i objekata. Naravno, ono što nas je vodilo, odnosno, radeći na ovom programu, mi želimo i tražimo podršku od strane Vlade Republike Srbije, jer ovaj program kada bude usaglašen sa svim ministarstvima koja će zajedno raditi na realizaciji ovog programa, oni će ići na usvajanje od strane Vlade Republike Srbije i naša je želja, odnosno želja svih koji rade na ovom programu jeste da time i Vlada Republike Srbije pošalje jednu poruku da konačno je prošlo to vrijeme i da se svi građani u Republici Srbiji, bez obzira na njihovu nacionalnu, etničku ili bilo koju drugu pripadnost mogu osećati u pravom smislu reči građanima sa jedne strane. A s druge strane, želimo da se pošalje poruka onima koji su činili ove zločine, koji su dakle proterali ovoliki broj lica, da se eto, skoro posle 20 godina da se ta lica vraćaju na svoja ognjišta u svoje kuće, da su kuće obnovljene i da jednostavno zločinci nisu uspeli u tom svom cilju i da je za određeni period možda život stao na tom prostoru ali da se život nastavlja. Mi, naravno, očekujemo podršku od strane svih udruženja, predstavnika nevladinog sektora, predstavnika vladinih institucija. Očekujemo podršku na realizaciji ovog programa, jer ipak se radi o jednoj temi koja je

izuzetno interesantna i koja je u ovom trenutku možda predstavlja na neki način za ovo društvo i do skora možda i neku tabu temu. O svim ovim aktivnostima biće javnost informisana. Znači, svi oni potencijalni učesnici, svi oni koji žele da se uključe u realizaciju ovog programa su dobrodošli, jer svakako da je podrška za realizaciju svega toga izuzetno potrebna i izuzetno neophodna. Zahvaljujem.

Saša Gajin: Zahvaljujem se. Čini se da je ovo jedan od usamljenih programa pravno-političkog karaktera koji izmiče nedostacima, odnosno, onim ograničenjima koja su u vezi sa popravljajem položaja onih koji su stradali, upisana u sistemski zakon o kome smo imali prilike da čujemo. Dakle, ova inicijativa ide korak dalje od onih ograničenja koja su sadržana u samom zakonu. Jedan od tih elemenata koji dominira zakonskom regulativom odnosi se i na status onih koji su pretrpeli povredu prava ili slobode usled dejstva neprijateljskih snaga. Onim koji su pretrpeli povredu svog prava i slobode usled dejstva takozvanih prijateljskih snaga, snaga vojske ili oružanih formacija koje su dejstvovale na teritoriji zemlje po stanovništvu koje ima državljanstvo zemlje čiji su to pripadnici, nema u zakonu reči. Ovo je jedna od tih inicijativa koja ide u susret opravdanim i čini se, očekivanim zahtevima tih ljudi o kojima zakon ćuti. Ali nije to jedini nedostatak zakonske regulative. Ima ih još. I da bismo omogućili sada svima vama da se upoznate sa svim tim nedostacima i da bi posle mogli da se uključimo u diskusiju, o tome, o možda pravcima izmene zakonske regulative, o nekom novom možda pravnom režimu, daćemo reč, ja bih ipak rekao, pošto se radi o zvaničnom skupu, gospođi Sandri Orlović da nam o tome nešto više kaže.

Sandra Orlović: Hvala, Saša. Meni je žao što ja pričam posle gospodina Ediba Kajevića, jer je naša zamisao bila da eto, kao poslednji na sesiji govore oni koji su ipak i uprkos svemu u ovoj državi uradili nešto pozitivno za žrtve kršenja ljudskih prava. Ja sad moram da se vratim na one neke negativne stvari. Podsećam samo gospodina Kajevića koliko je samo trebalo i sastanaka i energije članovi udruženja žrtva iz Priboja koliko su samo kilometara prešli svaki put kada su dolazili na sastanke u Beograd. To je bio jedan mukotrpan proces ali mi je ipak drago da danas je tu jedan naš zajednički rezultat. Ova sesija se zove "Administrativne reparacije u Srbiji". I ja sam nekako danas shvatila da je to ipak onako pompezan naslov za ono što se zapravo u praksi dešava. Ja ću, ne želeći da ponavljam ono što je gospodin Veličković rekao, ipak proći ukratko kroz postojeće mere. Administrativno-reparativne mere koje postoje u Srbiji i da bih nakon toga, dakle, govorila o njihovim nedostacima. Sve ono što u Srbiji možemo nazvati aministrativnim reparacijama proističe, kao što je gospodin Veličković rekao, iz Zakona o pravim civilnih invalida rata koji je donet još davne 1996. godine. On propisuje ko su korisnici kojih prava i u kojim procedurama oni ta prava ostvaruju. Ko su korisnici? Korisnici su, dakle, one direktne žrtve, kako ih Zakon naziva "civilni invalidi rata". Ali su korisnici i porodice žrtava, odnosno, kako ih Zakon naziva "porodice civilnih invalida rata" ili "porodice civilnih žrtava rata". Mislim da je ova definicija vrlo važna. Gospodin Veličković zna tu definiciju napamet ali pošto ću se nekoliko puta vraćati na ovu definiciju, hajde da je svi zajedno pročitamo, jer iz ove definicije proističu i sva prava ali i svi problemi koji se dešavaju u praksi. Dakle: "Civilni invalid rata je lice kod koga nastupi telesno

oštećenje od najmanje 50 procenata usled rane, povrede ili ozlede koje su ostavile vidne tragove zadobijene zlostavljanjem ili lišenjem slobode od strane neprijatelja za vreme rata i izvođenja ratnih operacija, od zaostalog ratnog materijala ili neprijateljskih diverzantskih, odnosno, terorističkih akcija." Porodice žrtava rata zakon definiše posredno. Dakle, kaže su članovi civilnih žrtava rata oni članovi porodica, lice koje je poginulo ili umrlo pod okolnostima iz člana 2 koji smo upravo videli na prethodnom slajdu. Isto je i za člana porodice civilnog invalida rata, dakle, koji umre zbog posledica onih ozlede koje je doživeo. Šta su prava? Gospodin Veličković je pomenuo prava koja ostvaruju civilni invalidi rata. Nije zgoreg pomenuti i ponoviti još jednom. Dakle, mogu se podeliti u neke tri grupe: novčana davanja, zdravstvena zaštita, besplatna i povlašćena vožnja. Ima nešto što ja ne mogu da nazovem reparativnom merom a to je naknada pogrebnih troškova. To mi je nekako, ispod nekog, ljudskog nivoa da kažem da se nekome daje neki novac tek kad umre. Ovo crvenim slovima – mesečno novčano primanje je dakle, uslovna mera. Ona se ne dodeljuje svima bez obzira na neke okolnosti. Ona se dodeljuje samo onim licima koji su socijalni slučajevi, da budem potpuno direktna i otvorena, dakle, oni koji nemaju nikakva primanja, koji su nesposobni za rad i tako dalje. Prava porodica civilnih invalida, odnosno, porodica civilnih žrtava rata, oni ostvaruju mesečno novčano primanje, dakle, opet uslovno. Ne dobijaju, samom činjenicom da im je neko u porodici ubijen ili preminuo od posledica ranjavanja, već dakle, ako ispuni te neke uslove koji se tiču njihovog imovnog stanja. Na to ću se vratiti nešto kasnije. I takođe, besplatna i povlašćena vožnja. Nemojte da mislite da je besplatna i povlašćena vožnja, da to znači da imaju besplatne markice u prevozu, jer to ne znači. Znači da imaju, ispraviće me gospodin Veličković, da imaju godišnje jednom pravo na besplatnu vožnju da posete grob svog člana porodice koji je preminuo. I dakle, na to se, između ostalog, svodi ta besplatna i povlašćena vožnja i čini mi se, pravo na jednu vožnju autobusom, vozom ili nekim drugim prevoznim sredstvom sa 75 posto popusta u odnosu na tu kartu. Dakle, to je ono što se odnosi na besplatnu i povlašćenu vožnju. To su, onako da kažem, vrlo restriktivni i vrlo rigidni zakonski članovi. Bojim se da ih nisam čak ni dobro, interpretirala. Ali uglavnom, bitno je da znamo da porodice civilnih invalida i porodice civilnih žrtava rata nemaju a ispraviće me gospodin Veličković ako grešim, nemaju pravo ni na besplatan gradski prevoz. Sad krećem na ono što je moja uloga i zadatak danas a to je da vam ilustrujem, čini mi se, deo onih primedbi koje mi, kao organizacija za ljudska prava ali i žrtve kršenja ljudskih prava u Srbiji imamo u odnosu na postojeći zakonski okvir. Pre svega, postoje brojne kategorije žrtava koje su isključene, namerno ili nenamerno, ja to ne znam, koje su isključene iz kruga korisnika prava ovog Zakona. Poredala sam ih nekim redom. To ne znači po nekoj listi prioriteta. Krenuću prvo od žrtava srpske vojske i policije. Setite se one definicije zakonske ko se smatra žrtvom. Tamo piše "od strane neprijatelja". Dakle, ako bi neko, ja sad pričam hipotetički... Mi smo pokrenuli neke slučajeve i pokrenuli neke procedure za ostvarivanje prava po ovom Zakonu u ime žrtava, recimo, policijske torture u Sandžaku, ili u ime žrtava prinudne mobilizacije tokom 90-tih i videćemo kakva će biti reakcija državnih organa na te naše zahteve, ali mi čitajući zakon, dakle, ono jezičko tumačenje zakona nam govori da verovatno organi koji

odlučuju o pravima onih koji su neku ozledu ili nasilje pretrpeli od strane srpske vojske ili policije na teritoriji Srbije, ne bi moglo da ostvare ovo pravo, zbog toga što ne verujem da bi neki organ Republike Srbije smatrao Ministarstvo unutrašnjih poslova ili vojsku neprijateljskom stranom. Druga kategorija koja je isključena su sve one žrtve, bez obzira od koga su pretrpele nasilje, koje osećaju posledice psihičke prirode. Gospodin Veličković je spomenuo je da ne mogu ostvariti pravo oni koji su zadobili, da kažem, bolest nakon pretrpljenog nasilja i najilustrativniji primer, dakle, ove isključene kategorije žrtava su, recimo, žrtve seksualnog nasilja. Možemo pretpostaviti da većina žrtava seksualnog nasilja ne suočava se sa nekim fizičkim povredama ali sami možete pretpostaviti kakve psihičke traume te osobe nose. Dakle, po ovom Zakonu, onako kako ga mi čitamo, te žrtve ne mogu ostvariti prava. Dalje, porodice nestalih. Po slovu zakona piše da su žrtve, civilne žrtve rata samo oni koji su ubijene ili su kasnije umrle od posledica zadobijenih povreda. Nigde se ne pominju nestali. Gospodin Veličković je pomenuo da su porodice nestalih u mogućnosti da ostvare prava ali tek onda kada svog nestalog člana porodice proglase umrlim. Ovde ima predstavnika udruženja nestalih. Evo, u njihovo ime ću da kažem i u ime svih tih porodica, da neke porodice to ne žele da urade dok ne dobiju posmrtnu ostatke, dok ne saznaju istinu šta se njihovim najbližim desilo. Dakle, ovo je jedan određeni pritisak od strane institucija da se oni ljudi o kojima se ništa ne zna više od deset godina proglašavaju umrlim da bi dobili neku mesečnu naknadu, što mislim da sa moralnog aspekta apsolutno nije u redu. Sledeća kategorija koja je isključena to su žrtve koje su zadobile oštećenja organizma manje od 50 procenata. E sad, to oko tih procenata, meni je uvek teško da govorim. To procenjuju lekarske komisije, naravno, ali samo ću vam skrenuti pažnju da, recimo, u Zakonu koji propisuje prava ratnih vojnih invalida, njima se priznaje pravo na ostvarivanje te invalidnine ukoliko imaju oštećenje organizma od 20 posto. Dakle, u ovom smislu su civilne žrtve u neku ruku diskriminisane u odnosu na ratne vojne invalide, što moram napomenuti, nije slučaj samo u Srbiji, već i u drugim državama u regionu. Takođe, onako kako mi čitamo zakon, žrtve masovnih kršenja ljudskih prava u mirnodopskom periodu, takođe su isključeni iz ovog Zakona iz prostog razloga zbog toga što tamo, setite se, u onoj definiciji piše "za vreme rata, izvođenja ratnih operacija..." i tako dalje. Podsećam da je Srbija bila u ratu samo, čini mi se, 78 dana za vreme trajanja NATO bombardovanja, pa se onda pitam šta je, recimo, sa stotinama Bošnjaka privođenim tokom 90-tih godina i koji su zlostavljani u policijskim stanicama u Sandžaku? Šta je sa porodicama ubijenih civila, recimo, Srba 1998. godine, jer tada nije zvanično postojao rat na Kosovu? Šta je sa skoro 10.000 prinudno mobilisanih izbeglica tokom 90-tih godine. Govorim o srpskim izbeglicama iz Hrvatske? Dakle, postoje tu brojne kategorije koje zbog ovog, uslova da se ta povreda morala zadobiti u ratu, naprosto ostaju van domašaja ovog Zakona. Pomenula sam onim crvenim slovima sam naznačila da su neka prava uslovljena imovinskim stanjem onih koji bi mogli biti korisnici ovog Zakona. Zakon traži da članovi porodice, recimo, ubijenog civila, budu materijalno neobezbeđeni, dakle, da svako od njih nema neki svoj lični prihod, da su nesposobni za privređivanje i da nemaju neke prihode, recimo, od poljoprivrede ili slično. Dakle, ovi uslovi

dovode do toga da su ljudi koji bi trebali da dobiju od države neku vrstu podrške i pomoći, odnosno, nekog simboličkog gesta podrške, svedeni na socijalne slučajeve. Dakle, ako ste bogati, bez obzira ako vam je ubijeno troje dece, vi ne možete od države da dobijate nikakav vid neke podrške ili neke mere koja bi vam značila da država i društvo misle na vas. Takođe ima jedan, vrlo specifičan uslov, koji je pomenuo doktor Prelević u svom izlaganju a to se odnosi na ove sudske slučajeve o kojima će kasnije biti reči a to je da članovi porodice civilnih žrtava rata mogu da ostvare prava jedino ukoliko su živeli, dakle, u zajedničkom domaćinstvu sa tom osobom koja je ubijena. To je nekako veštački postavljena situacija. Niko ne može da spori da su relacije emotivne i sve druge između roditelja i dece, braće i sestara, da to nema veze da li neko živi u zajedničkom domaćinstvu i negde je taj ulov apsolutno da kažem onako, veštački i neprimereno pravi neku razliku između članova porodice. I sama procedura, ja moram da priznam da mi je ovo najmanje poznat aspekt postojećeg zakonskog okvira. Ali evo, rekao je gospodin Veličković da to u prvom stepenu odlučuju opštinski organi uprave. U Zakonu stoji da se moraju podneti dokazi iz vremena kada se taj događaj desio. Ja moram reći da ovaj uslov da se moraju podneti dokazi iz vremena kada se taj događaj desio, predstavlja veliki problem, čak i da se svi ovi ostali uslovi na neki način sklone. Ko je u vreme masovnih kršenja ljudskih prava, neizvesnosti za svoj život, život porodice u onom vremenu 90-tih ko je mogao da vodi računa u tom vremenu i da kaže – e, sada ja idem da skupljam dokaze i da idem – mislim, ne može se očekivati naprosto od žrtava masovnih kršenja ljudskih prava da su u tom trenutku kada su se plašili za svoj život i život svoje porodice, nisu znali da li će da dočekaju sutrašnji dan, da su oni mogli, da su imali tu svest da oni prikupljaju neke dokaze koji će im za ne znam koliko godina biti neophodni da ostvare prava koja im pripadaju. Ali da se vratim samo na proceduru. Mi smo pokrenuli jedan slučaj pred opštinom Kuršumlija u ime jednog bračnog para, u ime Petrović Zorice i Dragiša koji trenutno žive u Gračanici. Njihovo dvoje dece i Dragišina majka su poginuli u bombardovanju, kada je NATO bombardovao onaj autobus blizu Prištine na mostu u selu Lužani. I mi smo tražili da Dragiša i Zorica dobiju mesečno novčano primanje. I priložili smo dokumentaciju, izvod iz matične knjige umrlih. Čak je bio i zapisnik o uviđaju okružnog sudije. I prvostepeni organ je usvojio njihov zahtev i odredio da oni dobiju ta mesečna novčana primanja, međutim, u drugom stepenu njihov zahtev je odbijen, između ostalog, i zbog toga što nisu poneli izveštaj SUP-a o okolnostima pod kojima su njihova deca, odnosno, majka, poginuli. Sad onako, ne morate biti pravници pa da znate da valjda veću težinu ima jedan zapisnik o uviđaju istražnog sudije a ne, ne znam, neki izveštaj SUP-a. Ali hoću da kažem da čak i u jednom događaju koji je opšte poznat, za koji, mislim, znaju svi u Republici Srbiji, da organ uprave traži još neki dokument čime će se potvrditi da su ti ljudi zaista ubijeni na način na koji su ubijeni. Ja smatram da ljudi koji rade u ministarstvu i koji rade u tim organima uprave moraju biti senzibilisani na ovu vrstu slučajeva, dakle da postoji jedan osećaj da su ti ljudi nakon svega što su preživeli, zaista nisu zaslužili da se bave prikupljanjem neke nepotrebne dokumentacije i da se mora pronaći neki novi mehanizam ostvarivanja prava po ovom Zakonu. Šta bi bili zaključci? Zaključci su da su mere

koje propisuje ovaj Zakon nedovoljne, odnosno, siromašne. Čuli smo iz Marijaninog izlaganja, iz Viktorijinog izlaganja da nisu reparacije samo novčana davanja. Reparacije su mnogo više od toga. Otkrivanje istine o tome šta se dogodilo, priznavanje ali i programi rehabilitacije za žrtve torture i za žrtve nezakonitog pritvora, prinudne mobilizacije i tako dalje. Zaključak bi bio da su oni, to valjda možemo svi zajedno bez sumnje da zaključimo, diskriminirajući prema mnogim žrtvama. Da su postupci u kojima se ostvaruje ovo pravo veoma rigidni i neprimereni prirodi slučajeva kojima se oni bave i da celi ovaj koncept koji imamo danas sa ovim Zakonom je zapravo koncept pružanja socijalne pomoći a ne koncept preuzimanja odgovornosti, odnosno, pružanja i davanja neke vrste solidarnosti sa ljudima koji su pretrpeli kršenje ljudskih prava. Da ovo nije samo moj neki zaključak i ocena ovog zakona, govore i preporuke i zaključci relevantnih međunarodnih tela koja se bave ocenom primene međunarodnih standarda ljudskih prava u Srbiji. Navešću samo neke. Komitet Ujedinjenih nacija protiv torture iz novembra 2008. godine je rekao da izražava žaljenje zbog nedostatka posebnih programa za ostvarivanje prava žrtava torture i zlostavljanja na odštetu i ispravljanje pretrpljenih nepravdi. Komitet sa zabrinutošću konstatuje izjavu predstavnika države potpisnice da na njenoj teritoriji ne postoje službe koje bi se posebno bavile traumama žrtava torture i ostalim oblicima njihove rehabilitacije. Dalje, taj isti Komitet preporučuje državi da ojača svoje napore u vezi sa odštetom i ispravljanjem pretrpljenih povreda i rehabilitacijom, kako bi žrtvama torture i ostalih oblika surovog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja pružila pravičnu i adekvatnu odštetu i ispravilo situaciju u kojoj su se nalazili, uključujući i obezbeđivanje sredstava za njihovu hitnu i potpunu rehabilitaciju. Takođe preporučuje da država Srbija razvije poseban program pomoći za žrtve torture i zlostavljanja. Najnoviji izveštaj Komesara za ljudska prava Saveta Evrope, ove sve dokumente imate u publikacijama koje ste dobili na početku konferencije, dakle, u mnogo opširnijem formatu. Ali ono što je bitno za ovo što sam ja prethodno pomenula, dakle, Komesar je u svom izveštaju dostavljenom i državnim organima rekao da sve žrtve rata treba da za pretrpljenu štetu dobiju adekvatnu efektivno proporcionalnu reparaciju. Komesar poziva srpske vlasti da preduzmu sve mere koje su neophodne da bi se obezbedila reparacija za žrtve zločina vezanih za rat i njihove porodice, u skladu sa ustanovljenim principima međunarodnog prava ponovljenim u principima Ujedinjenih nacija, osnovnim principima i smernicama iz 2005. godine. To je dokument koji smo pomenuli. Na kraju par preporuka koje bih volela da zajedno sa predstavnicima institucija koji su ovde, razmotrimo, dopunimo, ispravimo ali da zaista sa ove konferencije odemo sa svešću da stvari treba menjati. Dakle, preporuka bi bila da se oformi jedna međuresorna radna grupa za rad na izmeni postojećeg zakonskog okvira uz učešće eksperata iz domena ljudskih prava, eksperata za tranzicionu pravdu, uz učešće organizacija za ljudska prava i udruženja žrtava. Jedna posebna podgrupa u okviru ove međuresorne grupe bi trebalo da se bavi identifikovanjem kategorija žrtava masovnih kršenja ljudskih prava koji žive u Srbiji. Dakle, prinudno mobilisani, porodice nestalih i ubijenih sa Kosova, žrtve iz Sandžaka i tako dalje, i tako dalje. Dakle, to je ono pitanje kome dati reparacije. Prvo moramo krenuti od toga ko sve u Republici Srbiji treba da

dobije neku vrstu obeštećenja i podrške države. I svakako da se prilikom izrade tog novog ili reforme postojećeg zakonskog okvira, usvoji najbolja praksa država iz regiona ali i država van regiona za koju mogu da kažem da je danas veoma razvijena i da je potrebno samo imati volje da se pogledaju najbolji primeri i najbolja rešenja iz drugih društava. Hvala.

Saša Gajin: Zahvaljujem se na ovom izlaganju. Čuli smo jednu ekstenzivnu listu onih nedostataka koji prate sistemski okvir suočavanja sa prošlošću na ovom nivou. Sigurno je da u pogledu tih nedostataka vi koji ste učesnici ove konferencije možete mnogo toga više da iznesete ili da primetite. Takođe, sigurno je da je moguće formulisati i nešto od dodatnih preporuka ili zaključaka koje možemo zajedno da uputimo nadležnim organima sa ove konferencije. Jedna od tih finesa u čitanju zakona koju bih ja mogao da istaknem, o kojoj smo slušali godinama unazad upravo u vezi sa događajem u okolini Priboja. Dakle, ne samo da se tamo radilo o toj takozvanoj prijateljskoj vatri, odnosno, o dejstvu oružanih snaga zemlje čiji su državljani pogođeni takvim dejstvom, već nakon tog događaja nije bilo moguće obezbediti nikave dokaze o tome šta se desilo, pogotovu ne one na koje sam Zakon upućuje a to su pisani dokumenti. Naime, tada, za razliku od ovog slučaja na koji je Sandra uputila na Kosovu nije bilo istražnog sudije koji je izašao da sačini bilo kakav izveštaj, pa čak ni organi policije, odnosno, policija nije izašla na uviđaj i sačinila neki svoj zapisnik. Tako je taj događaj ostao potpuno nedokumentovan sa stanovišta onih potrebnih dokaza koje pominje sam Zakon. Očigledno je da je potrebno ići u izmenu zakonskog teksta. Verovatno je najbolje rešenje napraviti sasvim nov i moderan novi zakon. Ali evo, vi sada imate prilike da u diskusiji razmotrite sve ove nedostatke i da eventualno predložite kojim bi putem trebalo dalje ići. Ja vas molim da se, pre nego što uzmete reč, predstavite imenom i prezimenom. Izvolite.

Gordana Đikanović: Ja sam Gordana Đikanović, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji. Ja nemam nameru da polemishem sa gospodinom Veličkovićem, jer naprosto nemam znanja, pravna znanja koja on ima. Ja mogu samo izneti iskustvo porodica prisilno nestalih, kidnapovanih, ubijenih na Kosovu i Metohiji koji znači, unazad 12 i po godina – govorim o civilima, pre svega o civilima – ne uspevaju da ostvare bilo kakva svoja prava jer ne postoji zakon u državi Srbiji kojim je regulisano pravo nestalog lica i pravo ubijenog civila na Kosovu i Metohiji. To je činjenica. Znači, unazad tih 12 godina ili desetak godina koliko ova udruženja postoje a ima ih nekoliko koja okupljaju porodice kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji, mi pokušavamo, dajemo predloge, da se sistemski reguliše pitanje nadoknade porodicama žrtava. civilnih žrtava na Kosovu i Metohiji. Upravo ovako kako je, Sandra malopre rekla, ne da to bude socijalna pomoć socijalno ugroženim porodicama, nego porodicama koje su imale gubitke na Kosovu i Metohiji. Znači, u ovom trenutku ne postoji zakon u državi Srbiji kojim su regulisana prava nestalih i ubijenih civila na Kosovu i Metohiji. Hoću da pomenem i to da je u ovoj godini Skupština Kosova i Metohije, u stvari, Skupština Kosova donela zakon kojim se omogućava obeštećenje ili nadoknada ili kako već, nestalima i ubijenima na Kosovu i Metohiji i tu moram da

budem poštena, taj se zakon, odnosi na sve, bez obzira na njihovu nacionalnu i versku pripadnost. Ali je ograničavajući u toj meri da se odnosi samo na one porodice koje danas žive na Kosovu i Metohiji. Jedino one imaju prava da ostvare po tom novodonetom zakonu prava, mogućnosti obeštećenja za prisilno nestale ili ubijene na Kosovu i Metohiji. Još jednom ponavljam, Ministarstvo za rad i socijalnu politiku je formiralo Radnu grupu pre nešto više od godinu dana koja bi izradila novi zakon ili dopunila ovaj zakon o civilnim žrtvama rata, o invalidima rata, gde se ne pominju nestali a time ću završiti, tražiti od porodice nestalog a više se od 500 nestalih Srba i nealbanaca nalazi na listi, 512 u ovom trenutku nalazi na listi nestalih na Kosovu i Metohiji, tražiti od roditelja ili dece tih ljudi da svog nestalog proglase, ne ubijenim, nego umrlim, je tražiti previše da bi se ostvarila nekakva prava. Ja se u ovom trenutku u ime porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji zahvaljujem Fondu za humanitarno pravo koji je krenuo u ovu aktivnost sistemskog rešenja pitanja nadoknada kidnapovanima i ubijenima, govorim o civilima, jer su pripadnici milicije i vojske na neki način obeštećeni i porodice njihove su obeštećene. Hvala vam.

Saša Gajin: Zahvaljujem se. Izvolite.

Ekrem Hadžić: Ja sam Ekrem Hadžić. Dolazim iz Priboja i predsednik sam Udruženja za zaštitu prava proteranih i raseljenih iz opštine Priboj upravo koji su tema ovog današnjeg skupa, koliko ja vidim. Ja neću duljiti. Mislim, ovdje ima mnogo da se priča i pričalo se ovaj, o mnogo stvari. Pričalo se dosta ali ja ću samo ukratko neke stvari ovde još pomenuti. Zapravo, ovaj, vidite iz materijala koje je gospodin Kajević pročitao ovde, znači, to su materijali sa terena, ovaj, iz Priboja. I otprilike spisak koji sam ja video tu, to je spisak koji sam ja pravio, odnosno, od zapisnika, od Komisije iz 2003. godine. To je, malo stariji materijal a mi smo kao Udruženje tražili od predsednika Opštine, zapravo, od opštinske strukture da nam omogući izlazak na teren, odnosno, tražili smo pomoć, da nam dadnu vozilo ili tražili smo nekog građevinskog stručnjaka, pošto smo u nameri bili da izađemo na teren da snimimo situaciju, u sadašnjem stanju. Znači, da nam omogući nekog građevinskog stručnjaka koji će eventualno moći da izvrši procene tih objekata koji su, porušeni i koji su eventualno sad urušeni, koji su, pretrpili izmene. Znači, i usmeno smo tražili i pismeno i do danas nemamo odgovora. Ali smo mi ipak na našu inicijativu izašli na teren i sva rubna sela smo mi obišli i napravili smo nove zapisnike i slikali smo svaku kuću, uz koju će biti dodatni materijal uz zapisnik, kao dokaz u kakvom se stanju, kuće nalaze. Znači, to toliko. Sad se, radi lično o statusu ovih raseljenih lica. Znači, mi ih "nazivamo" raseljena lica u onoj državi u kojoj su živili. Zapravo, većina njih ne živi više u ovoj državi ali oni nemaju nikakav status. Znači, nemaju status ni raseljenih, ni izbeglica, ni apsolutno ništa, kao da ne postoje. Jednostavno, oni su po saznanjima privremeno raseljena lica. Ja ne znam, na primer, da li to ima i u pravu igde, na primer, taj termin. Šta to znači "privremeno raseljeno lice"? A od tada je već 20 godina prošlo. Znači, za dva, tri meseca se puni punih 20 godina kako su oni protjerani. Ja sam nazvao Komesarijat za izbeglice, ovde, Republike Srbije i zamolio sam ih da mi objasne, da kažu šta je sa tim? Faktički, oni nemaju registracije. Zašto im, nije priznat ikakav status i gospođa koja mi se javila kaže:

"Ja ne mogu" posle mog objašnjenja, kaže "Ja ne mogu da ti sad kažem ništa. Moramo malo sačekati." I ja mislim da je od tada prošlo jedno petnaestak dana. Namjeravam opet da je nazovem opet za koji dan da vidim šta je bilo. Ali sam ja išao kod predstavnika, UNHCR-a dole, odnosno predstavnika za izbeglice u Republici Srbiji koja je locirana u Priboju i on mi je rekao da oni nemaju faktički nikakav spisak o tim licima, o tim porodicama. Znači, imaju samo jednu brojku sa kojom barataju da to ima 15 porodica. Nemaju imena, nemaju ništa, već samo brojku od 15 porodica ima. Znači, na osnovu čega, na primer, može čovek da interveniše i da nešto radi. Pa bih zamolio, ukoliko je predstavnik, vidim iz materijala da bi trebao da bude, predstavnik UNHCR-a da se i on pozabavi, iako je to, viši stepen, na primer, gore na nivou, ovih bivših država. Ali uglavnom da se pozabavi po tom pitanju i da se vidi, da se utvrdi zašto posle 20 godina još uvek nemaju nikakav status. I jednu stvar koju sam ja zapazio na početku koju je izrekao gospodin Miletić, mislim da jena ovom sastanku danas krilatica kad je rekao da su Bošnjaci lojalni građani Republike Srbije i države Republike Srbije ali onaj drugi deo, što je rekao, na primer: "Da li je lojalna Republika Srbija, odnosno, država Srbija Bošnjacima?" Znači, moj odgovor je "Ne". I ja mislim da je to lišeno svakog daljnjeg komentara. Eto, toliko.

Saša Gajin: Zahvaljujem se. Imamo još diskutantata. Gospođa se javila prva.

Olivera Budimir: Ja sam Olivera Budimir. Ovde sam trenutno kao predstavnik, član porodica civilnih žrtava rata, jer ja lično imam civilnu žrtvu rata i htela bih tako da se predstavim. Moj suprug je ubijen na prostoru Kosova i Metohije pre 12 godina ili možda 13, više ne znam i to nikada neću znati. Ja sam htela ovde prvo da se zahvalim Fondu zato što je pokrenuo jednu ovakvu akciju i htela bih da zamolim da to bude trajno i da to bude uporno, jer do sada to niko nije pokrenuo. Znam da je Fond i ranije probao da uradi nešto na tome. Ali ovo mora da se radi baš uporno i trajno, jer država jednostavno odbija bilo kakvu, ne mislim odgovornost, nego bilo kakvo priznanje porodicama ili satisfakciju za stradale za žrtve. Moram da se nadovežem na diskusiju koju je predstavnicica ICMP-a, odnosno, Komisije za nestale. Ona je jednu rečenicu dobro rekla da priznanje države ne znači priznanje za žrtve, za stradanja, za dešavanja stradanja, nego priznanje žrtvama i porodicama, odnosno, nekakva satisfakcija za ono što su preživele. Znači, to je velika razlika i to bi trebala svaka država da ima među sobom a krivice neka utvrđuje neko drugi, što nama jeste ili nije, koliko je bitno, to mi znamo, mislim, kao porodice. Ali ovo je jedna osnovna teza. Jer upravo mislim da ih tih nekih drugih problema odbijaju da priznaju nekakva, bilo kakva prava, odnosno, satisfakciju. Gospodinu iz Ministarstva za, boračko invalidsku zaštitu, on je lepo izneo ovo što je sve izneo. To deluje baš onako fino, bajno i ja slučajno ili nemam pojma, sam službenik Skupštine grada Priština, Sekretarijata za zdravstvo, boračku, socijalnu i dečiju zaštitu još uvek. U Gračanici, doduše, ali još uvek sam zvanično službenik te institucije. I poznajem taj Zakon. I ovako kako smo ga pročitali, deluje bajno, fino, lepo ali ništa od toga nije lepo. Svi dobro znamo da svi koji su podneli zahtev za ostvarivanje bilo kojeg prava po ovom istom Zakonu koji smo sada, što je rekla Sandra, nije mogao da ostvari pravo. Prvo, kada je Sandra pomenula onu samu klasifikaciju šta znači civilna

žrtva rata i prava porodica, videli smo da tu ima nekoliko osnovnih stvari za koje do sada nije određeno, na primer, predratni, ratni i posleratni period. Taj period nije određen i samim tim ja ne znam po kom osnovu oni koji su iz 1998. godine ili 1999. godine do 14., odnosno, 15. juna ostvarili nekakva prava po ovom istom Zakonu a oni posle toga ne mogu da ostvare. Druga kategorija, to je o sudskoj praksi na ostvarivanju prava na duševnu patnju, odnosno, duševnu bol. Upravo od ulaska KFOR-a svi oni koji su doživeli ovu vrstu tragedije ne mogu ostvariti nikakva prava, jer država odbija da prizna, kaže da nema ingerencija na Kosovu i Metohiji. Država možda nema ingerencija, ali država je potpisnik svih tih konvencija i tako dalje, još uvek tvrdi da je Kosovo Srbija i čiji je narod. Znači, mi ne znamo više gde smo i šta smo, jer jednostavno nas odbijaju. E sada, upravo ovaj Zakon koji je gospodin citirao i sudska praksa o duševnoj boli, odnosno, duševnoj patnji, upravo su u strašnoj kontradikciji. Država upravo po ovom Zakonu gde je opet prihvaćeno da ako neko nema nikakva sredstva, ni dinara,, moja plata je 8.500 zvanično u Skupštini grada Priština ali je veća od onoga što predviđa ovaj Zakon i ja ne mogu ostvariti nikakva prava. Uvek kad kažem "ja" mislim na mnoge druge ljude, ne samo na sebe, jer to je to. Znači, manje je od onoga što može da se predvidi ali to Zakon ne priznaje. Znači, može da se živi od 8.500 dinara. Ne može. Ali, to nije to. Nećemo praviti od nas socijalu i prosjake, nego da država uzme jedan vid odgovornosti prema svim žrtvama i svim porodicama žrtava. Kontradiktorno je da ako sam dobila rešenje, doduše, nemam pravo zbog 8.500 hiljada ali sam dobila rešenje da da sam ja član porodice civilne žrtve rata. Ali isto tako me je sud odbio da nemam pravo na duševnu patnju. Mislim, ovde jesam civilna žrtva rata, ovamo nisam. Mislim, šta sam? Šta je moj suprug? Šta sam ja? To je kontradiktorno. Trebalo bi to urediti. Treba urediti pravo na besplatnu pravnu pomoć. Ljudi ne znaju prvo svoja prava. A drugo, i ono što znaju, nemaju kako da ostvare, nemaju para. Sve postupke koje sam započela, izgubila sam i imam za sada 200.000 sudskih troškova. Molim vas, eto to je činjenica sa kojom se porodice sreću. Neko može s tim da se nosi, drugi ne mogu, pa iz tih razloga ne smeju ni da pokrenu traženje svojih prava jer nemaju kako da plate kad izgube parnice. Ima još mnogo toga što može. Eto, to je otprilike nešto upravo iz prakse, iz činjeničnog stanja sam htela ovde da iznesem. Hvala.

Saša Gajin: Zahvaljujem se...

Milislav Stojković: Ja ću pokušati da nastavim i da istaknem deo problema koje su prethodne gospođe iz Udruženja, istakle. Uz veliku zahvalnost Fondu za humanitarno pravo koji je pokrenuo ovo značajno i životno pitanje za naše porodice i koji, moram istaći, je jedina institucija od vladinih i nevladinih organizacija koja ovo pitanje, bolno i ključno za nas, je pokrenuto. Uz ovo da kažemo da nam je teško što su nastradali članovi porodice. najbliže porodice, ali još teže kako da žive oni koji su ostali u životu. Svakako naša udruženja bave se pitanjima kratkoročnog karaktera. Da li je neka kratkoročna novčana ili materijalna pomoć, savet od pomenutog Fonda i drugih i validnih institucija. Ali to je nedovoljno, jednostavno nedovoljno. Ne može se živeti od danas do sutra. Zato je ovo pitanje, još jednom naglašavam, značajno što je pokrenuto jer će

porodice naših udruženja, odnosno, svih udruženja biti stvarno istinski bez emocija. Ali u svakom slučaju trajno zahvalne Fondu makar da se jedan deo tih problema reši. Slušao sam pažljivo gospodina iz Ministarstva rada za socijalnu politiku, gospodina Veličkovića i to je u redu što je on izneo. A to se, kao što je Sandra i naglasila, vrlo malo ili ni malo ne dotiče naših porodica sa nekim navodnim zakonskim okvirima. To se ne dotiče, jer jednostavno za ovih 12 godine, kako smo čuli, vrlo malo ili ništa se nije po tom pitanju rešilo. Postavio sam neka pitanja, koja su u najmanju ruku nejasna, ljudima koji nešto više znaju u okviru ovoga inače a da ne govorimo o porodicama koje vrlo malo znaju. A to je; da do 15. juna članovi porodice imaju pravo na neka obeštećenja, neke reparacije, posebno za duševne boli i patnju koje je gospođa Olivera, naglasila. Navodno da posle toga, sve žrtve posle tog datuma, dakle, 15. juna, nemaju pravo... 1999. godine, tako je... nemaju pravo. A ja vas pitam a u toku sam, svaka država vodi računa o svojim građanima, bez obzira od koga je stradala žrtva. Da li su to u okviru NATO bombardovanja, ili pak Oslobođilačka vojska Kosova ili pak neka paravojna formacija, nije bitno, država mora da vodi računa o svojim građanima bez obzira od čije strane su, s koje strane su stradali. I to je apsolutno, kažem, jedan broj porodica naših u ovom kontekstu u kom govorim, dobile upravo tu naknadu za duševne boli i patnju ali sa naglaskom da su stradali do 15. juna, ovaj, 1999. godine. Šta je sa ostalima koji su masovno stradali 2000. i nešto, ovaj, do današnjih dana? Sledeće – posebno mi se sviđa, zahvalio sam se Sandri koja je ove nedostatke vrlo lepo, identifikovala i naglasila kako nigde nema upravo porodica, stradalih, odnosno, porodica nestalih. Zatim, isto jedno pitanje koje bi trebalo da uzme značaja u vladinim institucijama koje donose zakonski okvir, to je takozvano staračko domaćinstvo. To je uslovan pojam. To smo čuli u diskusiji prethodnika. To bi trebalo da nađe značajnije mesto u novom zakonu o, ovaj, rešavanju ovog pitanja, jer život ne može da stane. Ja u par navrata kažem uvaženom gospodinu ministru Ljajiću, koji ima najviše sluha da nas sasluša i da nam nešto pomogne, ali on kao pojedinac ne može da reši naša trajna pitanja. Treba da reši Vlada i Skupština. Ali ovde vas pozivam a imamo predstavnike institucija, posebno, iz Ministarstva koje sam naglasio, da nešto konačno reše. Jer dolazimo do situacije da polako umiremo, da upotrebim tako jednu težu reč, i neće imati ko mogućnosti da sutra izbori se za ove žive koje sam naglasio. Zahvaljujem se. Ako sam bio malo opširan, oprostite.

Saša Gajin: Zahvaljujem se. Sada gospođa...

Viktorija Ružičić – Tokić: Moje ime je Viktorija Ružičić – Tokić. Ja dolazim iz Međunarodne komisije za traženje nestalih. Meni je bilo jako zanimljiva ova prezentacija, zato slušajući gospodina Veličkovića i tebe Sandra sam u principu shvatila da je to zakon koji je bio na snazi, identičan skoro Zakonu u Republici Srpskoj, jako sličan Zakonu u Federaciji i vjerovatno su svi ti zakoni nasljeđeni iz jugoslovenskog pravnog sistema. Pa jedna od stvari koja je u Bosni i Hercegovini promjenjena tragom preporuka Komiteta protiv torture, naglasak na tjelesnim oštećenjima, odnosno, na oštećenju... ne znam kako je kod nas... Tjelesnom oštećenju, jer time se isključuje veliki broj ljudi koji su pretrpili psihološke traume i ljudi koji su bili zatočeni u logorima i drugim mjestima zatočenja. Imam pitanje za

gospodina Veličkovića, pa ću mu odmah dati i odgovor šta je nama Komitet na to rekao; po kojim pravilniku se procjenjuje nečije oštećenje od 50 posto? Ako je to pravilnik koji je nasljeđen iz bivše Jugoslavije, odnosno, Pravilnik JNA, što je bio slučaj i u Federaciji i u Republici Srpskoj Bosne i Hercegovine, neko od nevladinih organizacija treba u sljedećem podnesku Komitetima protiv torture naglasiti, zato što je to kod nas ukinuto baš po tom temelju, jer prva stvar, ne tretira civile a druga stvar, taj Zakon je *gender* senzitivan u smislu da ženama daje 10 posto veće oštećenje ukoliko im je narušen izgled. Nećemo dalje. Mi u Bosni i Hercegovini isto kao i vi imamo još uvijek problem, ja sam to u svom izlaganju zaboravila istaći, imamo problem ogromne razlike između davanja i ispunjenja prava vojnih nasuprot civilnim žrtvama rata. I nama je i Svjetska banka davne 2001. ili 2002. godine dala preporuke da se to pod hitno mora, promijeniti, jer na nivou Bosne i Hercegovine 50 posto ukupnog budžeta išao na zbrinjavanje ratnih vojnih invalida u oba entiteta i na njihove beneficije dok se u Republici Srpskoj 0.2 izdvajalo za dječiju zaštitu u tom istom periodu. Mislim, jako puno govori, tako da... Mi smo dobili, ja mislim da nam je SES i CAT, drugačije smo formulirali, dali preporuku da mi moramo raditi rebudžetiranje. Odnosno, imamo novaca ali ih dajemo na vojne dok su nam civilni totalno zanemareni. To se niko nije imao hrabrosti uhvatiti u koštac s tim, zato što bi to izazvalo velike nemire. I još jednu stvar koju sam zaboravila reći. Nadovezaću se na gospođu Oliveru, da je Bosna i Hercegovina dobila preporuke, odnosno, uvjete od Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda da hitno mora rezati davanja za socijalu. A sve ove kategorije su ušle u socijalu, što znači da će u sljedećem periodu biti mnogo manje, ovaj, novaca za ova izdvajanja a vjerovatno će se to jednog dana desiti i Srbiji. Oprostite što sam opet uzela vremena.

Saša Gajin: Zahvaljujem na ovoj diskusiji. Pre nego što damo reč dalje diskutantima, da pitamo predstavnika Ministarstva da li bi možda nešto odgovorio na ovo pitanje. Izvolite.

Ljubiša Veličković : Evo odmah da krenemo sa regulativom. U bivšoj SFRJ postojao je osnovni zakon o pravima boraca vojnih invalida koji je bio jedinstven i primenjivao se do raspada SFRJ. Naravno, po raspadu SFRJ svaka Republika je donela svoje propise koji su u osnovi zasnovani na bivšem saveznom zakonu. U pogledu zaštite civilnih invalida rata, svaka Republika je imala svoj zakon ali su oni uglavnom bili približno isti. Tako da ne čudi to što je naš sadašnji zakon sličan zakonu u Bosni i Hercegovini. Telesno oštećenje civilnih invalida rata se utvrđuje na osnovu Pravilnika u utvrđivanju procenta vojnog invaliditeta. On je u pogledu procenata mnogo liberalniji od drugih pravilnika za utvrđivanje procenta invaliditeta, na primer, Fonda PIO, priznaje mnogo više procenta invaliditeta po istom osnovu. Ja bih se osvrnuo na činjenicu da govorite da ovaj zakon isključuje određene kategorije korisnika. Govorite o žrtvama srpske vojske i policije da su one isključene iz ove zaštite. Civilna lica koja su stradala od srpske vojske, odnosno, torture policije. Ja se ne bih s tim složio. Mislim da su ove kategorije žrtava obuhvaćene ovim Zakonom ukoliko su zadobile telesno oštećenje u ratnim uslovima. Tačno je da se mirnodopski periodi isključuju, jer je ovaj Zakon vezan za ratne uslove i zaostali ratni materijal. Mi imamo jedan od uslova da je telesno

oštećenje nastalo u izvođenju ratnih operacija. Tu se ne upuštamo u to da li je telesno oštećenje nastalo od neprijateljske vojske ili domaće vojske. Bitno je da je u izvođenju ratnih operacija došlo do telesnog oštećenja civilnog lica i ono po tom osnovu može ostvariti zaštitu. Što se tiče nestalih i kidnapovanih lica, posebno na Kosovu, ta lica su apsolutno obuhvaćena ovim Zakonom. Mi nemamo njih izričito navedene kao kategoriju "nestala lica" ali govorimo o tome da se može priznati umrlim licima, članovima porodica umrlih lica. Nestalo lice se po svim propisima mora oglasiti za umrlo. Ne možete ni u jednoj pravnoj instituciji ostvariti bilo koja prava ukoliko se govori o nestalom licu. Mora se dokazati njegov nestanak time što se oglašava umrlim i to je jedan od osnovnih dokaza za pristupanje zaštiti članova porodice takvog lica po Zakonu o pravima civilnih invalida rata. Imamo veoma dosta korisnika, članova porodica kidnapovanih i nestalih lica koja su ostvarila prava po ovom Zakonu. Jer čak toliko liberalno prihvatamo te dokaze da je, recimo, dovoljno da je član porodice prijavio nestanak tog lica policiji, nadležnom organu i dobijemo zapisnik iz policije u kome se prilaže ta izjava, odnosno, prijava i priznajemo prava. Ne znam zašto je to problem? Problem je u tome što članovi porodice imaju pijeteta prema tim licima i neće da pokreću postupak oglašavanje tih lica umrlim. Pokušajte u ostavinskom sudu, recimo, da pokrenete ostavinsku raspravu. Bitan uslov će vam biti to rešenje nadležnog suda o oglašavanju tog lica za umrlo. Što se tiče priznanja prava na mesečno novčano primanje članovima porodice nestalog lica ili poginulog, imamo nekoliko bitnih uslova. Prvo da član porodice koji ostvaruje to pravo nije u radnom odnosu. Gospođa Olivera i sama kaže da je u radnom odnosu u opštinskoj upravi Priština i da po tom osnovu prima određenu nadoknadu. Nije ona odbijena zato što ostvaruje nadoknadu od 8.500 dinara, nego zato što je u radnom odnosu. Imovinski cenzus za priznavanje prava je 60 posto od prosečne zarade. Znači, ukoliko ukupni prihodi domaćinstva ne prelaze 60 posto prosečne zarade a svaki pojedinačni prihod se obračunava na poseban način u smislu umanjavanja i deobe na članove porodice, može ući u zaštitu i ostvariti pravo na mesečno novčano primanje. Imovinski cenzus je tih 60 posto za korisnike mlađe od 80 godina a za starije je 70 posto prosečne zarade. Za svakog sauživaca se osnovni iznos, znači, ovih 60 posto ili 70 posto povećava za po 50 posto. Uslov za ostvarivanje ovog prava nije da su članovi porodice živeli u zajedničkom domaćinstvu sa poginulim ili nestalim. Znači, ne postoji taj uslov za užu porodicu i roditelje koji su obuhvaćeni ovom zaštitom. Što se tiče diskriminacije civilnih i vojnih invalida u smislu da se vojnim invalidima priznaje svojstvo i sa oštećenjem organizama od 20 posto a civilnim sa 50 posto, stvar je u tome što su različiti osnovi priznavanja prava. Kod vojnih invalida osnov je objektivna odgovornost države za nastalu štetu. Država je određeno lice, vojnog obveznika izvela na front gde je on stradao, obogaljen i država za to mora da odgovara i da plati određenu naknadu štete. Takođe je ta nadoknada zasnovana i na principima nacionalnog priznanja, jer su ipak se takve kategorije korisnika na neki način zalagale za očuvanje ove države. Kod civilnih invalida rata imamo jednu nesreću da je kod njih nastalo telesno oštećenje pod ovim okolnostima, jer se to tako desilo. I osnovni princip je da zaštita civilnih i vojnih invalida ne može biti u potpunosti izjednačena. Što se tiče sudskih troškova, ne znam da li je došlo

do naplate tih troškova kod gospođe Olivere ili u drugim slučajevima, ali sudske takse i druge administrativne takse se ne plaćaju u postupcima koji se vode za priznavanje svojstva vojnih invalida i svojstva civilnih invalida rata ili članova njihovih porodica.

Olivera Budimir (16.41 – klip 4): (ne čuje se – bez mikrofona govori)

Ljubiša Veličković: Verovatno je došlo do neke greške. Naravno, ne smatramo da je ovaj zakon definitivni, da je on savršen. Evo, konstatovali smo da postoji određena Radna grupa pri našem Ministarstvu koja razmatra mogućnosti izmene ovog zakona. Sve vaše sugestije, kritike ovog Zakona će biti dobrodošle i biće prisutne u izmeni tog zakona. Mi smo već radili neke radne verzije izmena i Zakona o vojnim invalidima i o zaštiti civilnih invalida rata ali smo u tim radnim verzijama takođe imali razgovore sa predstavnicima MMF-a i Svetske banke koji su razmatrali finansijske efekte pojedinih rešenja i kao što je to slučaj u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini, Federaciji, došlo je do izričitih sugestija da se obim prava smanji, da se dođe do manjih finansijskih efekata u tim novim rešenjima. Hvala.

Saša Gajin: Zahvaljujem se. Bila je ovo prilika da razjasnimo neke pozicije samog Ministarstva. Imamo prijavljena još dva diskutanta, gospođa Sandra Orlović na prvom mestu i onda još naš kolega diskutant, pa bi morali da privodimo kraju diskusiju, naravno, sa željom da se ona nastavi drugom prilikom i možda u drugoj formi. Izvolite Sandra.

Sandra Orlović: Hvala. Htela sam samo da kažem, da repliciram gospodinu Veličkoviću na dve stvari koje je rekao. A to je da se podrazumeva da porodica nestalog treba da proglasi svog člana porodice umrlim. Ja bih to prihvatila a verujem i svi ovde da se radi o nekim mirnodopskim uslovima gde se stvarno dešava da neki ljudi nestanu, pa zakon propiše ako ih nema pet godina ili ako su nestali u nekoj elementarnoj nepogodi i tako dalje. Ali morate da uvažite činjenicu da ovde govorimo o teškim kršenjima ljudskih prava, čak i o situacijama u kojima su ljudi, članovi porodice svedočili odvođenju svojih najbližih i sada im država traži da oni proglase te najbliže umrlim, čak ne i ubijenim, već umrlim da bi ostvarili neka svoja prava. Razumem da postoje određeni zakoni koji se primenjuju i funkcionišu u normalnim uslovima ali ne možete isti koncept primenjivati u jednim specifičnim, vrlo teškim uslovima, vrlo teškim slučajevima. Dakle, nije zakon i nije državna administracija nešto nepromenjivo. I zakon i državna administracija se menja u odnosu na potrebe društva i žrtava. Dakle, sad mi treba da insistiramo zato što u zakonu piše da se neko mora proglasiti umrlim. Pa ne moramo. Valjda treba da se razmisli o tome šta je tim porodicama koje žive u toj agoniji višegodišnjoj, višedecenijskoj, šta je njima potrebno. Kako njima olakšati život. Da to nije nemoguće govore i primeri iz regiona. Evo primer iz Bosne i Hercegovine u kojoj postoji Zakon o nestalima u kom se kaže da porodice nestalih mogu da, raspoložu imovinom nestale osobe bez da ga proglašavaju umrlim. Mogu da ostvaruju neke novčane beneficije, odnosno, novčanu podršku od države. Dakle, nije to ništa sad, da kažem, neka nemoguća misija koja se stavlja pred Republiku Srbiju i njene organe. Treba samo imati

malo dobre volje, sluha, saslušati ljude koji se nalaze u takvoj situaciji. Rešenja zakonska postoje i nije to ništa nemoguće. Druga stvar koju sam htela da komentarišem je to da ste rekli da je razlika između pomoći koja se daje civilnim invalidima, odnosno, civilnim žrtvama rata i vojnim invalidima, odnosno, palim borcima, da se podrazumeva da se takva razlika pravi. Ja ne znam ni kao čovek, ni kao aktivista za ljudska prava, ja to ne mogu da prihvatim. Ljudi, civili koji su ubijeni, koji su stradali, koji su premlaćivani, koji su prisilno vođeni na front, koji su bili žrtve torture, bilo kog drugog kršenja ljudskih prava, nisu stradali od elementarne nepogode, u požaru ili u nekoj poplavi. Oni su u najvećem broju slučajeva bili žrtve od onih koji su ih po slili zakona i po ustavu trebali da ih štite. Prema tome, ne vidim veću moralnu odgovornost države prema nekoj drugoj kategoriji onih koji su na neki način propatili u ovom prethodnom periodu, nego u odnosu na ljude koji su preživeli nasilje od strane onih koji su trebali da ih štite. Razumem argument da je država pozvala vojnike i muškarce da idu da ratuju za neke njene ciljeve, ali ove ljude nije niko čak ni pitao, niti su imali izbora ni da li hoće da idu ili neće. Znači, neki ljudi su se skrivali, odgovarali na pozive države da idu u ratove. Ovi ljudi nisu imali nikakav izbor. Dakle, bili su žrtve tako što im je neko ušao u kuću ili ih je neko izveo iz njihove kuće ili ih je izveo iz autobusa kojim su krenuli na posao. Dakle, njih niko ništa nije pitao, niti su dobili molbu države da uradi nešto za njih, kao što su dobili vojni obveznici. Dakle, zaista, da ne ulazim u pravni aspekt da li je to diskriminacija ili nije, ali nekako moralno gledano zaista nije fer praviti takvu razliku. Hvala vam.

Saša Gajin: Zahvaljujemo se. Evo, još jedan diskutant se prijavio, ovaj, ili dvoje ali u najkraćim crtama molim vas.

Duško Čelić: Trudiću se. Hvala. Ja sam Duško Čelić. Ovde sam u svojstvu člana Radne grupe koju je imenovalo Ministarstvo za rad i socijalnu politiku za poboljšanje materijalnog položaja porodica nestalih lica, član Radne grupe predložen ispred porodica udruženja kidnapovanih i nestalih na Kosovu i Metohiji. Mislim da bi bilo dobro da dam informaciju, pogotovo što gospođa Rajković, je li, danas nije došla a pretpostavljam da postoji razlog zbog čega to nije uradila, da dam kratku informaciju o radu te Radne grupe. Radna grupa je formirana maja meseca prošle godine, sedmočlana Radna grupa od kojih smo nas dvojica bili ispred udruženja građana a petoro predstavnika Ministarstva za rad i Komisije za nestala lica. Održali smo osam radnih sastanaka. I na prvom sastanku naša inicijativa je bila da krenemo sa radom na izradi zakona o nestalim licima po uzoru na zakon u Bosni i Hercegovini u kome će se najpre napraviti jedan katalog specifičnih prava na koje porodice nestalih polažu pravo, počev od onog prvog a to je pravo da se zna. Zatim da se uredi državna infrastruktura koja treba da radi na sistematskom rešavanju tih pitanja i problema, počev od Komisije za nestala lica pa nadalje. I naravno, naš zahtev je bio da se ta prava uredi po principu nediskriminacija u odnosu na civilne invalide i lica koja su bila pripadnici oružanih, odnosno, bezbednosnih snaga države. Već na prvom sastanku naišli smo na neprobojan zid u tom pogledu, dakle, jedno rezolutno odbijanje većine članova komisije, uključujući i predsednika Komisije za nestala lica. Ponuđeno nam je da radimo na nekom

programu Vlade koji će nositi naziv *Program Vlade za poboljšanje socijalnog položaja porodica nestalih*. Mi smo, naravno, konsultujući se sa udruženjima, nevoljno prihvatili da radimo, nadajući se da ćemo u okviru tog programa utkati nešto na čemu smo insistirali na prvom sastanku. I čini mi se da smo bili na dobrom putu da to uradimo, jer je taj program donet negde, odnosno, nacrt tog programa u formi zaključka Vlade usvojen na sedmom sastanku, negde juna meseca ove godine. On se razlikovao od Zakona o civilnim invalidima rata jer je decidno tim programom bilo predviđeno da porodice nestalih lica imaju prava na određena materijalna davanja, pod broj jedan. Pod broj dva, a da ne proglašavaju nestalo lice za umrlo, je li. Pod broj dva taj socijalni cenzus je bio znatno povišen, da kažem, tako da je to bilo povoljnije povoljnije za porodice. I iznos tih davanja je bio takođe veći. I takođe, uspeali smo da se izborimo u tom nacrtu programa za takozvanu osnovnu novčanu pomoć, tako se to zvalo rogoibatno ali mi smo pristali na to. Nije bitan naziv, bitna je suština smatrali smo, na koju će država biti obavezana, bez obzira na imovinski cenzus. I taj program, s obzirom da je bilo predviđeno da traje pet godina narednih, to davanje predstavlja neku vrstu, hajde da kažemo, tog satisfakcionog elementa članovima porodica, što smo smatrali zaista jednim korakom napred, bez obzira na sve ove naše, ne samo formalne, nego i suštinske primedbe. Nažalost, na osmom sastanku stvari su vraćene na početak. Dakle, odustalo se naprasno od tog programa. Neko je u Ministarstvu za rad i socijalna pitanja odustao od toga. Ne znam ko. I ponuđena nam je samo izmena člana 2, odnosno 3 Zakona o civilnim invalidima rata, gde bi se ugradilo da i porodice nestalih lica imaju prava na taj katalog, je li, prava koji je više, kao što smo videli iz ove dobre analize, formalan nego suštinski. Nažalost, ni ta inicijativa izmena i dopuna, kozmetička izmena i dopuna ovoga Zakona, koliko vidimo, kraj je godine, nije izašla iz kancelarije Ministarstva, odnosno, Vlade prema Narodnoj skupštini. I sasvim na kraju, ja odista mislim da kada je reč o odgovornosti države, ta odgovornost mora biti podjednaka. Ona mora biti objektivna i za civilne žrtve i za uniformisana lica. Ali ne samo objektivna. Ja mislim da ona proističe iz jednog višeg, rekao bih, pravno-filozofskog načela. Ta odgovornost mora da potiče na ideji, pre svega, solidarnosti, znate. Pa i na ideji moralizacije i socijalizacije društva. Jer ja duboko verujem da društvo koje nije solidarno, suštinski ne može biti ni demokratsko. A ako nije demokratsko džaba nama sve deklaracije. Teško da ćemo dospeti tamo gde mislimo da nam je mesto. Evo toliko. Hvala.

Saša Gajin: Izvolite. Da, kako da ne. Izvolite.

Milena Čalić Jelić: Potrudicu se biti jako kratka. Milena Čalić Jelić. Dolazim iz Dokumenta, nevladine udruge u Zagrebu. Ovaj, sve boljke iznjete ovdje u pravilu boluje i Hrvatska. U udruženjima civilnih udruga žrtava rata, čućete da je ruka ruka, noga noga, život život, dijete bez roditelja dijete bez roditelja, bio to civil ili hrvatski branitelj. Tu ne postoji ova razlika što ima vaš Zakon o vojnim invalidima. U postotku određenja 20 posto je oštećenje organizma. Prizaje se bolest. Znači, PRSP ulazi u domenu Zakona i za civile. Znači, što bih rekla da je ovaj Zakon o vojnim i civilnim invalidima rata donekle pozitivniji, mada je predmet naših kritika i svi nedostaci iznešeni u prezentaciji gospođe Sandre su prisutni ovdje.

Diskriminatorne odredbe, nedostatak pribavljanja materijalnih dokaza, nepriznavanje svjedoka očevidaca kao dokazno sredstvo. Još bih upozorila na jedan stvarno gorući problem što je gospođa Olivera, ako se ne varam, iznjela. Ljudi koji su sudskim putem pokušali dobiti primjerene odštete za naknadu nematerijalne štete danas su suočeni sa plaćanjem iznimno visokih troškova sudskog postupka. Mi zagovaramo na svakom mogućem skupu i trenutku raznim dopisima, presicama i tako dalje, jer smo već u fazi naplate nad sredstvima obitelji koje su stvarno socijalno ugrožene. Toliko za sada. Puno vam hvala.

Saša Gajin: Zahvaljujem se na ovoj diskusiji. Evo, ako nema drugih diskutacija, mogli bi polako da privodimo kraju ovu sesiju. U zaključku kao elementi platforme za neko dalje razmišljanje ili aktivnosti sa ovom temom, ono što se čini nespornim da bi moglo imati značaja jesu četiri elementa. Po mom mišljenju, jedan je da je broj žrtava masovnog i teškog kršenja ljudskih prava na ovim područjima je broj koji daleko prevazilazi broj korisnika onih prava ili privilegija koje su zajemčene samim zakonom. Iz te konstatacije, iz tog fakta proizilazi jedan verovatno nalog, ne samo državi, već i svima nama da se potrudimo da pronademo jedan adekvatniji zakonski okvir, jedan novi normativni model koji bi bio izgrađen na poštovanju, pre svega, tog načela jednakog tretmana svih onih koji jesu žrtve teških oblika kršenja ljudskih prava. Naravno, na trećem mestu, kada se govori o tom nekom normativnom modelu, neophodno je potrebno i u skladu sa ovim imperativom demokratskog društva, uključiti sve one koji predstavljaju upravo tu stranu koja je oštećena, te ljude koji su postali žrtve teškog kršenja ljudskih prava, u izradu samog modela. Ne može to biti posao za koji će biti nadležna samo država, već moraju biti predstavnici žrtava prisutni. Moraju biti nevladine organizacije koje se bave ovim problemima u samoj Radnoj grupi i raditi zajedno sa predstavnicima države na pronalaženju tog boljeg, adekvatnijeg normativnog okvira. I najzad, da ne bi ostalo u zaboravu ono što je rečeno na samom početku. S obzirom da se radi o problemima koji dele sve zemlje koje su izašle iz tog ratnog vihora 90-tih godina, ne bi bilo loše razmišljati i o nekom univerzalnijem regionalnom pristupu koji bi obezbedio jednak tretman ne samo onima koji su ostali žrtve na području jedne državne celine, odnosno, jedinice, već na širem regionalnom planu, kako ne bi bilo onih koji su u boljem ili gorem položaju a takvih ima, kao što smo videli iz diskusija. Dakle, evo, mislim da bi na osnovu ova četiri elementa mogli da izgradimo neku platformu za dalje aktivnosti i razmišljanja o ovoj temi. Ja vam se svima zahvaljujem na učešću i na diskusiji. A sada je čini se vreme za jednu ne kafe pauzu, nego ručak pauzu, nakon čega će se nastaviti rad. Hvala.

(pauza za ručak)

Treća sesija:

Ostvarivanje prava na reparacije sudskim putem u Srbiji

Moderator: Goran Miletić, *Civil Right Defenders*

- 1) Pravni okvir za sudsko ostvarivanje prava na reparacije u Srbiji, Damjan Brković, advokat FHP-a
- 2) Građansko-pravna zaštita žrtava kršenja ljudskih prava, Prof. dr. Vesna Rakić Vodinelić
- 3) Problemi u ostvarivanju prava na reparacije sudskim putem u Srbiji – Tanja Drobnjak, advokat FHP-a
- 4) Pravo na reparacije žrtava kršenja ljudskih prava u Sandžaku, Emir Fetahović, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda
- 5) Slučaj prinudno mobilisanih izbeglica iz Hrvatske, dr Vladmir Jović, Međunarodna mreža pomoći (IAN)
- 6) Perspektive sistemskog rešavanja pitanja obeštećenja žrtvama kršenja ljudskih prava u prošlosti, Vojkan Simić, *Ministarstvo pravde Republike Srbije*

Goran Miletić: Dakle, nekih pola sata, ovaj, kasni od plana. Dakle, počinjemo ovu popodnevnu sesiju koja se odnosi dakle na ostvarivanje prava na reparacije sudskim putem. Čini mi se da ono što prvo građani pomisle kada se pomenu reparacije, oni koji uopšte razumeju sam pojam, pomisle prvo na materijalne, naravno, reparacije. A opet, kada građani pomisle kako se to ostvaruje, verovatno prvo pomisle na sudski put. Kao što vidite, imate pred vama agendu, bavićemo se sa samo nekoliko priča sličnih aspekata ovog prava na reparacija, ostvarivanja prava na reparaciju sudskim putem i krenućemo sa pravnim okvirom, dakle, koji postoji u nekoliko publikacija veoma detaljno izloženih ovde u publikacijama koje je Fond za humanitarno pravo izdao i koje ste dobili. I Damjan Brković, advokat Fond za humanitarno pravo će vam govoriti o pravnom okviru ostvarivanja prava na reparaciju u Srbiji. Izvoli Damjane.

Damjan Brković: Pa evo, ja ću da počnem od istorije. Malo, veoma kratko. Naime, može se reći da je prvi savremeni oblik reparacija nastao u drugoj polovini XIX veka, odnosno, nakon Prusko-Francuskog rata i reparacije su se dugo shvatale kao isključivi odnosno između dve države nakon okončanja ratnog sukoba. Naime, država koja je gubitnica, koja je izgubila rat, imala je obavezu da obezbedi reparacije državi pobednici. Međutim, posle Drugog svetskog rata u okviru sistema Ujedinjenih nacija doneta su brojna ta međunarodna dokumenta koja snažno afirmišu razvoj ljudskih prava. I od tada se i pojedinačnim konkretnim žrtvama kršenja ljudskih prava priznaje pravo na reparacije a državama se nameće obaveza da ta prava na reparacije i obezbede. Tako da reparacije predstavljaju vremenom, to jest, nakon Drugog svetskog rata, predsvrljavaju da budu samo pitanje odnosa između država nakon okončanja sukoba i sve više postaju deo odnosa države i građana. U vezi sa tim, pravni

okvir za sudsko ostvarivanje prava na reparacije možemo podeliti na odredbe međunarodnog prava i na odredbe domaćeg zakonodavstva. S obzirom da međunarodno pravo daje jedan širi okvir, šire se bavi pitanjem reparacija, upravo ću ja svoje izlaganje početi sa tim pravilima međunarodnog prava i međunarodnih ugovora koji prema našem Ustavu imaju jaču pravnu snagu od domaćih zakona i drugih opštih akata i koji nakon usvajanja od strane Skupštine postaju sastavni deo unutrašnjeg prava. Tako da već u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama koja je doneta 1948. godine propisuju se obaveze države da žrtvama kršenja ljudskih prava obezbedi jedan jak mehanizam za ostvarivanjem pravde. U svom članu 8 propisuje da svako ima pravo na delotvoran pravni lek pred nadležnim nacionalnim sudovima protiv dela kojima se krše osnovna prava koja su mu priznata ustavom i zakonima. Takođe, nekoliko konvencija koje se bave zaštitom ljudskih prava, koji su usvojeni u okviru sistema Ujedinjenih nacija takođe predviđaju obavezu pružanja pravičnog obeštećenja žrtvama kršenja ljudskih prava. Koje su to najvažnije konvencije? To su Međunarodni pakt o građanskim političkim pravima, Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija protiv mučenja i drugog okrutnog, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja i Konvencije o pravima deteta. Odredbe te norme koje predviđaju ove konvencije su previše uopštene i ne daju neku jasnu, preciznu proceduru za dobijanje reparacija ali u svakom slučaju one imaju ogroman doprinos razvoju svesti o obaveznosti prava na reparacije. Međutim, najznačajniji dokument, i malopre je Sandra spomenula taj dokument, jesu Osnovna načela i smernice. To je kratak naziv a pun naziv možete videti na video bimu, veoma je složen. I on je usvojen od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 2006. godine i na najsveobuhvatniji način tumači tu sadržinu ovaveza države da žrtvama kršenja ljudskih prava pruži reparacije. Ovaj dokument ima tu manu koja je ogromna a to je da on ne obavezuje države nego ima težinu preporuke. Ali ipak autoritet kakav je Generalna skupština Ujedinjenih nacija treba da snažno utiče na države da da ova načela i ove smernice jednostavno ugrade u svoj pravni sistem. I nadamo se da će uskoro da se ove preporuke pretoče u jedan međunarodni dokument koji će obavezati sve države koje ga prihvate. Važan doprinos ove deklaracije je, pre svega, tak što daje preciznu definiciju žrtve. Ja bih ovom prilikom i naveo definiciju žrtve kako stoji u osnovnim načelima, pošto je veoma bitna. To su ona lica... "Žrtve su ona lica koja su pojedinačno ili grupi pretrpele štetu koja uključuje fizičke ili mentalne povrede, emotivnu patnju i materijalni gubitak ili ozbiljnu povredu njihovih osnovnih prava putem akata ili propusta koji predstavljaju teška kršenja međunarodnog prava, ljudskih prava ili ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava". Kada je to primereno i u skladu sa unutrašnjim pravom, termin žrtve uključuje i članove uže porodice ili štíćenike neposredne žrtve i lica koja su pretrpela štetu u nastojanju da pomognu žrtvama u nevolji ili da spreče njihovu viktimizaciju". Takođe, ova rezolucija preporučuje državama da obezbede reparacije i osobama koje su stradale od nepoznatog počinioca kao i od počinioca koji je poznat ali prema njemu nije vođen nikakav sudski postupak, odnosno, nije procesuiran. Ne regionalnom nivou u pogledu prava žrtava na reparaciju najznačajnija je Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih

sloboda koja je doneta 1950. godine od strane Saveta Evrope. I ona snažno afirmiše obavezu države da pruži novčanju kompenzaciju za žrtve kršenja onih ljudskih prava koja su propisana konvencijom. Takođe Konvencija i predviđa mogućnost da Evropski sud za ljudska prava svojom odlukom obaveže države da isplate žrtvi odgovarajuće obeštećenje. Kad smo već kod Saveta Evrope, veoma značajna je i Evropska konvencija o obeštećenju žrtava nasilja koja je isto doneta od strane Saveta Evrope 1983. godine i na osnovu te Konvencije, države potpisnice obavezale su se usvajanjem da žrtvama nasilja počinjenog na njihovoj teritoriji pruže odgovarajuće obeštećenje u situacijama kada žrtva nasilja nije u mogućnosti da dobije obeštećenje od lica, da li fizičkog ili pravnog, koje je odgovorno za to nasilje. Poražavajuća je činjenica što naša država je tek nedavno potpisala ovu Konvenciju. Nekoliko važnih konvencija predviđa osnivanje ugovornih tela. Ta brojna međunarodna tela i njihove odluke, uključujući i regionalne i međunarodne sudove, predstavljaju važne presedane i temelje savremenog shvatanja reparacija. To su, da nabrojim one najvažnije, Evropski sud za ljudska prava, Međunarodni krivični sud i Komiteti Ujedinjenih nacija. Što se tiče ostvarivanja prava na reparaciju u Srbiji, posebno je značajan zaključni komentar Komiteta protiv torture. Sandra ga je malopre isto pomenula, o primeni konvencije protiv mučenja i drugog okrutnog, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja u Srbiji u periodu od 1992. do 2003. godine. U tom zaključnom komentaru Komitet naglašava da Srbija nije obezbedila programe kroz koje bi se žrtvama torture i nehumanog postupanja obezbedilo ostvarivanje prava na obeštećenje, kao i da nije obezbedila specifične programe za lečenje trauma i drugih formi rehabilitacije žrtava. Komitet je takođe u tom zaključnom komentaru preporučio Srbiji da uloži više napora u ostvarivanju kompenzacija i rehabilitacija za žrtve kršenja ljudskih prava. Takođe i da razvije posebne programe podrške za žrtve nasilja, mučenja ili zlostavljanja, kao i da u sledećem izveštaju o primeni Konvencije obavesti Komitet o svim tim programima reparacija za žrtve mučenja i drugog okrutnog ponašanja. I Sandra je napomenula takođe i Komitet Ujedinjenih nacija za ljudska prava. To je telo koje je ustanovljeno međunarodnim paktom o građanskim političkim pravima koje je u martu 2011. godine u svojim zaključnim komentarima povodom izveštaja za Srbiju o primeni pakta, izrazio zabrinutost zbog teškoća sa kojima se suočavaju pojedinci u pokušaju da ostvare svoja prava na obeštećenje zbog kršenja ljudskih prava za koja je odgovorna država. A posebno u slučajevima žrtava ratnog zločina. Takođe je izrazila zabrinutost i zbog tog postojećeg roka zastarelosti od pet godina. Nešto više o tome će da kaže moja koleginica. Komitet je naglasio i obavezu države da detaljno istraži sva ona masovna kršenja ljudskih prava koja su se desila u Srbiji tokom 90-tih godina, da počiniocima privede pravdi i da osigura da žrtve ovih kršenja i članovi njihovih porodica dobiju adekvatnu kompenzaciju. Veoma značajno regionalno telo jeste i već malopre pomenuti Evropski sud za ljudska prava. Za žrtve masovnih kršenja ljudskih prava koji do sada od srpskih institucija nisu dobile nikakav vid obeštećenja Evropski sud za ljudska prava nije baš pogodan mehanizam za ostvarivanje prava na reparacije, jer je on nadležan samo za one povrede koje su nastale na teritoriji države nakon što je ta država pristupila

Konvenciji. A naša država je tek u martu 2003. godine, nakon ubistva premijera postala članica Saveta Evrope. Međutim, mnogi pravni stručnjaci i advokati veruju da su žrtve masovnih kršenja ljudskih prava 90-tih godina od strane srpskih institucija tokom ostvarivanja prava pretrpele izvesan vid diskriminacije i zbog toga će i Fond za humanitarno pravo se obratiti Evropskom sudu za ljudska prava, upravo pozivajući se na diskriminaciju. Što se tiče Evropskog suda za ljudska prava, veoma je bitna i ta odluka, to jest jedan slučaj a to je *Predmet Kipar protiv Turske* a u vezi sa nestalim... 1.500 nestalih Kiprana grčke nacionalnosti nakon invazije Turske na severni deo Kipra 1974. godine. Naime, članovi porodica tih žrtava su se obratile Evropskom sudu nakon 20 godine i obratile su se sudu, pozivajući se na to da je Turska jednostavno odgovorna za sudbinu tih nestalih lica i da je prekršila ta prava koja su propisana Konvencijom. Evropski sud za ljudska prava je u tom slučaju doneo odluku da je Turska odgovorna za nestanak tih 1.500 Kiprana i takođe je ustanovio da je Turska prekršila odredbe člana 3 Konvencije koja propisuje zabranu mučenja i nehumanog postupanja i kažnjavanja. Znači, ona je ustanovila da je Turska nehumano postupala prema porodicama tih žrtva i takva jedna odluka predstavlja, mogu slobodno da kažem, revoluciju u ostvarivanju prava na reparacije. Što se tiče domaćih pravnih akata koji su relevantni za sudsko ostvarivanje prava na reparacije, to su Ustav Republike Srbije, Zakon o obligacionim odnosima, Zakon o krivičnom postupku, Zakon o parničnom postupku. Ustav kao najviši pravni akt propisuje obaveze države da u skladu sa međunarodnim standardima da poštuje, štiti i unapređuje ljudska prava, te da sankcioniše sve one koji ta prava krše. Takođe Ustav predviđa i jasnu obavezu države da žrtvama kršenja ljudskih prava pruži novčano obeštećenje. Osim toga, Ustav promovise i pravo na sudsku zaštitu ljudskih prava, te otklanjanje posledica koje su nastale povredom ljudskih prava. Iz Zakona o obligacionim odnosima takođe proizilazi obaveza države da obezbedi novčano obeštećenje. Ove odredbe se zasnivaju na odgovornosti države za akte onih koji su istupali u njihovo ime. U svim postupcima koje je Fond za humanitarno pravo pokrenuo u cilju ostvarivanja prava na sudske reparacije, mi smo se pozivali na odgovornost države za kršenje ljudskih prava koja su počinjena od strane pripadnika snaga bezbednosti. Takođe postoji odgovornost države za nečinjenje državnih organa, tako da prema Zakonu žrtve nasilja i terora imaju pravo da potražuju naknadu štete od države, jer su njeni organi imali obavezu da spreče te akte. Posledice koje kršenja ljudskih prava ostvaruju na živote žrtva su veoma različite, pa Zakon o obligacionim odnosima razlikuje te posledice koje su vezane direktno za žrtvu, odnosno, njen fizički i psihički integritet. To je nematerijalna šteta. I posledice koje se tiču imovine žrtve, odnosno, materijalna šteta. Zakon definiše nematerijalnu štetu kao nanošenje drugom fizičkog i psihičkog bola i straha i propisuje uslov da ti bolovi, taj strah, moraju da budu određenog jakog intenziteta i trajanja, koje opravdavaju dosuđivanje naknade štete. Takođe Zakon određuje i lica koja imaju pravo na potraživanje nematerijalne štete. To su direktne žrtve koje mogu da zahtevaju naknadu nematerijalne štete zbog fizičkog bola, zbog straha i zbog duševnih bolova, zbog umanjena životne aktivnosti, naruženosti i povrede ugleda, časti i slobode ili prava ličnosti. Onda tu takođe ima prava da

traže materijalnu štetu deca i roditelji i bračni drug, i to zbog duševnih bolova, zbog smrti bliskog lica i naročito teškog invaliditeta. Takođe i braća i sestre. Međutim, postavlja se uslov ako je između njih i žrtve postojala trajnija zajednica života. Oni mogu tražiti duševne bolove zbog smrti bliskog lica. Takođe vanbračni drug može tražiti isto pod uslovom ako između njega i žrtve postoji trajnija zajednica života i duševne bolove zbog smrti bliskog lica i naročito zbog teškog invaliditeta. Postojanje trajne zajednice života sud utvrđuje tokom dokaznog postupka. Veoma bitna Zakon jeste i Zakon o krivičnom postupku koji sadrži posebne odredbe o obeštećenju žrtava nezakonitog pritvora. Tako da pravo na naknadu štete pripada po tom Zakonu licu koje je bilo u pritvoru ali protiv njega nije pokrenut nikakav krivični postupak, kao i licu koje je neosnovano lišeno slobode. U svim ovim slučajevima žrtve moraju pre pokretanja sudskog postupka da se obrate Ministarstvu pravde sa zahtevom postizanja sporazuma kako to u Zakonu piše, o postojanju štete i vrste i visini naknade. Ako zahtev ne bude usvojen ili ako Ministarstvo ne odgovori u roku od tri meseca, žrtva može tek tad pokrenuti sudski postupak. U slučajevima u kojima Fond za humanitarno pravo zastupa žrtve nezakonitog pritvora a to su kosovski Albanci koji su tokom ratnih dešavanja bili od strane pripadnika snaga bezbednosti Srbije neosnovano lišeni... nezakonito držani po zatvorima u Srbiji više od godinu dana, u svim tim slučajevima Ministarstvo nije pozitivno odgovorilo ni na jedan zahtev za naknadu. Tako da sve u svemu, sudski postupci nisu dobar način za ostvarivanje prava na reparaciju. S obzirom da odredbe koje propisuju domaće zakonodavstvo, Zakon o obligacionim odnosima donet 1978. godine, oni su prvenstveno namenjena za ta neka pojedinačna svakodnevna kršenja ljudskih prava. Dok za masovna kršenja ljudskih prava koja su se desila za vreme vladavine Slobodana Miloševića, mnogo je bolji i efikasniji način donošenja jednog sveobuhvatnog programa reparacija od strane državne vlasti. Hvala.

Goran Miletić: Hvala, Damjane. Dakle, to je bio pravni okvir prava na reparaciju a sada nešto šire, dakle, o građansko-pravnim aspektima zaštite žrtava kršenja ljudskih prava profesorka doktorka Vesna Rakić Vodinelić i ja se nadam da ćemo sada dobiti još jednu, da kažem, širu sliku od ovoga što nam je Damjan ispričao.

Vesna Rakić Vodinelić: Hvala lepo. Najpre želim da zahvalim Fondu za humanitarno pravo što je uopšte organizovao jedan ovakav skup. Ja ga smatram vrlo značajnim. Naravno, više za one kojima je namenjen a to su žrtve. A moram reći da ga smatram značajnim i za ljude koji se profesionalno time bave a nisu žrtve, jer prosto, takav pristup vas tera na jedan drugačiji način razmišljanja od onog koji smo nekako u pravu navikli. Ja ću početi onim što je bio zaključak sa prethodne sesije a to je da Srbiji nedostaje jedan niz veoma važnih propisa koji su bitni za svako tranzicijsko društvo i koji bi predstavljali deo takozvane tranzicijske pravde a to je jedan sveobuhvatan propis koji bi se bavio reparacijom žrtvama rata. I mislim da tu ne bi trebalo odvajati administrativne metode reparacije od građansko-pravnih, krivično-pravnih, pa i nekih sasvim specifičnih novih metoda. I ono za šta bih se snažno založila jeste da se ovaj skup završi jednom takvom preporukom, jer na kraju krajeva ova država ma kakva da je i kroz kakve mene prolazila je smogla snage, recimo, da donese jedan Zakon o

rehabilitaciji političkih osuđenika, koji umesto da se posveti rehabilitaciji, s obzirom na nepravilno suđenje koje su oni imali, sada se posvećuju nečem drugom, rehabilitaciji ove ili one ideologije. Ali to je pitanje koje stoji po strani od ovoga skupa. Smogla je snage u nekom trenutku ova država da donese i Zakon o lustraciji ali nikad nije smogla snage da ga primeni, ni jedan jedini put, tako da mislim da stanje žrtava a pogotovu civilnih žrtava ratnih dejstava je masovno stanje koje obuhvata veoma veliki broj ljudi i traje već dugo i trajaće dugo jer i naslednici određenih lica i članovi porodice imaju pravo na određene pretenzije, te verujem da je zbog masovnosti te pojave zbog njenog visokog stepena bolnosti te pojave i zbog njene dugotrajnosti veoma, veoma opravdano i snažno pledirati za donošenje jednog posebnog zakona. Ako govorimo o građansko-pravnom okviru sa kojim je kolega počeo, ja moram da kažem da on ovakav kakav danas postoji je neadekvatan i zbog toga plediram da se donese nekakva poseban niz mera. A budući da sam pravnik, znam da to ne ide bez donošenja jednog ozbiljnog zakona. Zašto je taj sadašnji pravni okvir, pre svega, tu mislim na unutrašnje naše pravo Srbije, neadekvatan? Prvo zato što je on neprilagođen ovim potrebama. Neprilagođen iz mnoštva razloga od kojih ću ja, da ne bih oduzimala vreme, navesti samo neke najznačajnije. Osnovni izvori prava, to su Zakon o obligacijama, Zakon o vanparničnom postupku, Zakon o parničnom postupku, pa i recimo, čak i Zakon o zabrani diskriminacije koji takođe tu jedan izvor građansko-pravne zaštite. To su zakoni koji su doneseni za mirnodopska vremena. To se vidi iz vremena kad su doneseni. Zakon o obligacijama je donesen 1978. godine, Zakon o vanparničnom postupku je donesen 1982. godine. To su prosto propisi koji su prilagođeni jednom svakodnevnom mirnodopskom neratnom životu. I zbog toga ćete u njima naići na ogromne smetnje da ostvarite vaša prava kao žrtve rata. Dakle, jedna od važnih smetnji, tu su, recimo, mirnodopska pravila o zastarelosti potraživanja a posebno potraživanja po osnovu naknade štete. O teretu dokazivanja, znate, gde se uopšte ne vodi računa o tome da oštećeni nije bilo koji oštećeni, oštećen individualnim aktom, nego oštećen masovnim aktom. To ga čini žrtvom, jedom od velikog broja žrtava. I niz drugih instituta. Mislim da je dovoljno ovo nekoliko da jasno pokaže da su ti i da je taj pravni okvir neprilagođen. Drugo što je veoma bitno jeste neravnotežan položaj žrtve koja se u sistemu, je li tako, naknade štete, to je najvažniji reparativni instrument u oblasti građanskoga prava, pojavljuje kao tužilac, dok se druga strana najčešće, dakle, kao tužena pojavljuje se država. Da je država faktički zaštićena kao tužena, ja neću trošiti mnogo reči. Dokazaću vam malo kasnije kada budem analizirala nekoliko sudskih odluka koje su tumačile Zakon o obligacionim odnosima ovakav kakav jeste danas da će država biti zaštićena mnogo više. Posvedočiću vam više nego ja, naš kolega Vojkan Simić koji se nalazi među nama sada, jer je novi Zakon o parničnom postupku koji će stupiti na snagu u februaru mesecu iduće godine, zaštitio državu kao tuženog snažnije nego nijedan do sada. Ja sam živela u vreme administrativnog socijalizma, pa takve zaštite nije bilo. Ako hoćete danas da tužite državu, vi joj se morate prvo obratiti sa zahtevom za jednu obaveznu medijaciju. A država ima pravo da vam odgovori u roku od čak 60 dana. Tako da dužina ovog postupka i to je jedan od problema, je li tako, će biti još duža nego

što je bila do sada i čini mi se da će biti veoma teško doći do individualne zaštite. Postoji u Zakonu o parničnom postupku, ovom novom i jedan poseban parnični postupak koji služi zaštiti kolektivnih prava i interesa. Nažalost, taj postupak je malo teže upotrebiti za individualne zahteve za naknadu štete, mada bi možda pod nekim srećnim okolnostima mogao i da pomogne. Treće što smatram vrlo bitnim, da bih objasnila neadekvatnost postojećeg sistema, jeste jedno, kako da kažem, diskriminatorско tumačenje postojećih izvora prava. Pre svega, tu mislim na Zakon o obligacionim odnosima, diskriminatorски u odnosu na žrtvu a *In favorem države kao mogućeg odgovornog za naknadu štete*. I iako se građansko-pravni aspekt, je li tako, reparacije žrtvama ne može svesti samo na naknadu štete ona je svakako najvažniji instrument reparacije, ne samo u našoj državi, nego bilo gde. I ja ću upravo o tom instrumentu reparacije posvetiti najviše pažnje a onda ću reći samo nekoliko rečenica i o nekim drugim. Kada govorimo o žrtvi, kolega je vrlo dobro dao definiciju žrtve koju bih ja, međutim, želela sada da malo razvijem i da u kontekstu onih žrtava o kojima mi danas govorimo, taj pojam žrtve što je moguće više konkretizujemo. Dakle, žrtva je u terminologiji obligacionih odnosa o kojima govorimo, mogu biti potencijalni štetnici. E sada, potencijalni oštećeni. E, ko je sada tu štetnik? Ko je onaj koji je prouzrokovao štetu? U zavisnosti od toga možemo govoriti, zapravo, o tri vrste osnova odgovornosti. Prvi osnov koji se najređe pojavljuje i mislim da ga je najteže koristiti jeste odgovornost za sopstvene radnje po osnovu krivice. Dakle, zahtev se može podneti protiv onoga za koga žrtva zna da ja baš prouzrokovao štetu. Onaj osnov o kom mi najviše govorimo i koji nam je danas nekako najvažniji, jer je jedino on podoban da dovede do reparacije, to je odgovornost za drugoga. Dakle, država odgovara za radnje svojih, pod navodnicama, službenika, onih koji su bili u prilici da prouzrokuju štete a to su ili vojska ili paravojne formacije koje su se u raznim vidovima pridružile vojsci, ili opet pripadnici policije i različitih službi bezbednosti. Ta odgovornost za drugoga je sa različitim svojim varijantama dosta detaljno ipak može se reći uređena članovima 170 do 172 Zakona o obligacionim odnosima. Onaj oblik koji se tu najređe pojavljuje jeste objektivna odgovornost, odgovornost za opasnu delatnost, je li tako, za opasnu stvar. A tu se misli na odgovornost koja nastaje samom upotrebom sredstava naoružanja. Ako, dakle, dođe do nekakve nesreće usled njihove neadekvatne upotrebe, onda možemo govoriti o ovom trećem obliku odgovornosti. I dakle, to je ono što predstavlja suštinu; ko je žrtva, ko je onaj ko je prouzrokovao štetu i koji su osnovi odgovornosti. E sada, ono što je nekako čini mi se tu najvažnije, jeste kako ova pravila, pre svega, Zakon o obligacionim odnosima izgledaju u praksi i kakva je njihova primenljivost. I ja ću izdvojiti nekoliko problema koji se meni čine najvažnijim problemima u primeni, je li tako, ovih odredaba o odgovornosti za štetu pred sudovima u Srbiji. Prvi problem je tu, problem, znate, raspodele tereta dokazivanja. Jedino se, tako da kažem, uzročni odnos, odnosno, odgovornost za štetu pretpostavlja. Dakle, onaj ko tuži a to je žrtva, ne mora dokazivati, sem kad je u pitanju, je li tako, objektivna odgovornost, ne mora dokazivati, odgovornost- to da je država u konkretnom slučaju odgovorna za štetu jer se njena odgovornost pretpostavlja. I tada na državu, kao tuženu, pada teret dokazivanja da se na razne načine toga oslobodi. Sve drugo

mora dokazivati onaj ko je pokrenuo postupak a to je žrtva. Počev od toga da je izvršen delikt. A ja sam, razgovarajući sa jednom mojom kolegicom za koju pretpostavljam da će se možda kasnije javiti, koja je advokat, došla do jednog neverovatnog podatka, do podatka da je prisilno odvođenje, prisilna mobilizacija ljudi u jednoj sudskoj odluci nije smatrana građansko-pravnim deliktom. Pa znate, prisilna mobilizacija ljudi je protivpravno lišenje slobode a protivpravno lišenje slobode je krivično delo. A čim je krivično delo, znači, ono je i delikt građanskog prava ako za posledicu ima, je l' tako, kakvu štetu ili se tvrdi da šteta postoji. To je jedno. Drugo, postavlja se pitanje odgovornosti ne države po principu pretpostavljene krivice, nego ove države u kojoj se mi sada nalazimo. To pitanje se, na primer, postavilo u nekim tužbama za naknadu štete u slučaju Štrpci koji vam je svima dobro poznat. Tvrdilo se, naime, da država Srbija nije odgovorna za naknadu štete zato što se otmica ljudi u Štrpcu desila na teritoriji jedne druge države, dakle, na teritorije Bosne i Hercegovine. I prvostepeni i drugostepeni sud su stajali na stanovištu da je to zaista tako i da štetnik, onaj koj je prouzrokovao štetu nije bila država Srbija, sve dok stvar nije došla do Vrhovnog suda i tada se našla jedna vrlo dobra odluka Vrhovnog suda koja je rekla – ali šteta je nastupila na teritoriji Republike Srbije, jer policija, to jest oni organi države koji su dužni da pruže zaštitu građanima na teritoriji Republike Srbije nisu zaštitili građane od onih posledica koje su im se kasnije dogodile. I na taj način je makar u nekim od tih predmeta, ovaj, bilo, tako da kažem, posle relativno dugog vremena se došlo do toga ko je u konkretnom slučaju, je li tako, štetnik. Takođe, uzročni odnos između prouzrokovane štete, je l' tako, i štetne radnje tog delikta, to je takođe nešto što treba da dokazuje onaj ko podnosi tužbu a to je opet žrtva. I najzad, visinu štete takođe ima da dokazuje žrtva. To je tako po Zakonu o obligacionim odnosima. I budući da to stavlja suviše veliki teret na tužioca, suviše veliki teret na žrtvu, to je, mislim, jedan od dokaza da jednostavno ne treba podvrgavati ovakve slučajeve opštem režimu, nego se mora utvrditi poseban režim za njih. Drugi ogroman problem u vezi sa ovim zahtevima jeste zastarelost. Zastarelost koja je, kad su u pitanju zahtevi za naknade štete vezana subjektivnim rokom koji iznosi tri godine, teče od dana saznanja za štetnu radnju i za štetnika, onoga ko je prouzrokovao štetu a traje najduže pet godina od dana kada je šteta nastala. To je jedan, tako da kažemo relativno kratak rok. I sada u vezi sa zastarelošću postavilo se tu veoma mnogo pitanja. Ja bih podsetila na izlaganje koje je imao kolega Dušan nedavno, na prvoj našoj sesiji i koji se založio za to da državu ne treba videti samo kao instrument moći, da bi država morala da počiva i na nekakvim socijalnim društvenim vrednostima, među kojima je i društvena solidarnost. I da je to nekako već izraženo u nekom pravnom aktu govori nam jedan zaključak iz rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih nacija iz 2005. godine. Dozvolićete mi da ga doslovce pročitam. Nadam se da vam neću oduzeti previše vremena: "Tamo gde je to predviđeno promenljivim ugovorom ili je sastavni deo drugih međunarodnih pravnih obaveza, odredbe o zastarelosti neće se primenjivati na teška kršenja međunarodnog prava, ljudskih prava i ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava koji predstavljaju zločine na osnovu međunarodnog prava." Ostavljam sad po strani krivično-pravni aspekt zastarelosti, znate. Ali građansko-pravni aspekt zastarelosti nema manji

značaj, iako su rokovi kraći. I pozivajući se na ono što je kolega malopre rekao, bilo je nekoliko ljudi koji se bave pravnom teorijom, koji su zastupali stav, javno ga iznosili, da kada je u pitanju naknada štete civilnim žrtvama rata država ne bi smela da se poziva na zastarelost. Jer pazite, sud kada odlučuje o naknadi štete, on ne vodi računa po službenoj dužnosti o tome da li je do zastarelosti došlo ili ne. Sudiji može potpuno biti jasno da je određeni zahtev zastareo ali dok god se tuženi, u ovom slučaju država, ne pozove na zastarelost, on o tome neće voditi računa. I dosta je bilo pledoajeva u javnosti koji su bili usmereni najviše prama pravobraniocima da se u slučaju onih šteta koje su nastale kao posledica teških kršenja ljudskih prava, pre svega, teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava, ratnih zločina i tako dalje, da se država ne poziva na zastarelost. Najzad, nažalost, ova plediranja su ostala bez ikakvog odziva kada je država bila tužena. I država se redovno u sudskim postupcima pozivala na zastarelost. Zato se onda otvorilo drugo pitanje, kako sprečiti uticaj zastarelosti na naknadu štete. Pitanje, dakle, činjenica koje utiču na zastoje. Manje tu ima činjenica koje su od značaja za prekid ali, pre svega, na zastoje roka zastarelosti i činjenica koje utiču na produženje toga roka. Ponavljam, dužina roka je subjektivni rok tri godine a objektivni pet godina. Izuzetak od toga postoji onda kada je šteta nastala kao posledica krivičnog dela, tada je rok zastarelosti produžen i traje onoliko koliko traje zastarevanje za to krivično delo. E, u čemu je bio problem sa sudovima u Srbiji? Problem sa sudovima u Srbiji je bio sledeći, iako su mogli drukčije postupati držeći se zakona, problem je bio u tome što su sudovi u Srbiji prihvatili taj duži rok zastarelosti koji proizilazi iz krivičnih propisa samo onda kada je neko, pod a) bio osuđen za krivično delo a pod b) kada tužba nije bila usmerena prema državi, nego je bila podnesena protiv onoga ko je bio neposredni vinovnik, neposredni delikvent, onaj koji je neposredno prouzrokovao krivično delo iako u Zakonu o obligacionim odnosima stoji drukčije. Rok... Stalno se u Zakonu govori o odgovornom licu, je li tako? Pa čak i da je država tužena po Zakonu o obligacionim odnosima i za nju je važio duži rok zastarelosti a ne samo za osuđenog pojedinca. Drugo što je moglo da se učini, jeste da se pitanje izvršenja krivičnog dela rešava kao prethodno pitanje, jer parnični sud je ovlašćen Zakonom o parničnom postupku, i tada, i sada i uvek od 1956. godine da pitanje izvršenja krivičnog dela reši sam kao prethodno pitanje. Da ga je rešio kao prethodno pitanje, mogao je dovesti do produženja roka. Naš sud ni u jednom postupku naknade štete u kome je bila tužena država kao odgovorna za drugoga a neko nije bio prethodno osuđen za određeno krivično delo, nije rešavala pitanje krivičnog dela kao prethodno pitanje. Naravno, onda se moglo postaviti pitanje tog prethodnog pitanja i njegove sudbine ali da bi se smanjio teret koji nosi žrtva, to je trebalo ostvariti onome, je li tako, ko bi mogao biti optužen za to krivično delo, pa da se onda taj posluži, je li tako, nekom oslobađajućom presudom i da traži ponavljanje postupka koji je, je li tako, već bio okončan presudom o naknadi štete. To sudovi nisu nikada učinili a mogli su da učine. Sada je Ustavni sud pokušao da nekako malo utiče na, ovaj, nepravdu tih rešenja, pa je u jednoj svojoj odluci, to je nova odluka iz 2011. godine, napisao da zahtev za naknadu štete prema svakom odgovornom licu, dakle, čitaj i državi a ne samo prema štetniku, zastareva kada istekne vreme određeno za krivično gonjenje, ali

naravno, nije ništa rečeno, niti išta učinjeno u pogledu mogućnosti da se pitanje krivičnog dela reši, je l' tako, kao prethodno pitanje u parničnom postupku. Ja znam da parnični sudovi to neće da rade. Ja znam da oni uopšte nikad skoro ne vrše to svoje ovlašćenje, nego prekidaju postupke, upućuju stranke na vođenje osnovnog postupka. Ali i to je jedan razlog, je l' tako, zbog koga trebamo da imamo posebne propise. To je jedan razlog koji bi ovlašćivao parnični sud, čak ga možda i obavezivao u određenoj meri da rešava pitanja izvršenja krivičnog dela kao prethodno pitanje a da sve ostale terete prebaci na druge, da ih skine sa žrtve i da prebaci, je l' tako, na druge. Takođe kao jedno od pitanja su se postavili i ti zastoji, pitanje zastoja, je l' tako, u toku tog roka zastarelosti. I ti zastoji su naravno rešeni opet na jedan mirnodopski, je li, način. Zastoj je vezan uglavnom za određene porodične odnose. Postoji i jedan slučaj zastoja koji je vezan za rat i za potraživanja koja su izvršena prema licima koja su na vojnoj dužnosti, naime, zastarevanje ne teče za vreme mobilizacije, u slučaju neposredne ratne opasnosti ili rata, u pogledu potraživanja ali samo njih, lica na vojnoj dužnosti. Dakle, ostali razlozi za zastoj roka zastarelosti su mirnodopski i nemaju veze sa situacijom o kojoj ja pričam. Pokušalo se je od strane jednog advokata, taj mi je slučaj poznat lično, da rok zastarelosti nije tekao u vreme vladavine Slobodana Miloševića, zato što se tada nije moglo govoriti o nezavisnom sudu, osnovanom zakonom. Ne smemo zaboraviti da, recimo, tada vojni sudovi nisu bili osnovani zakonom, nego su bili osnovani uredbama i da se ti sudovi nisu mogli smatrati nezavisnim tribunalima u smislu člana 6. I naravno, taj rok za zastoj nije bio uvažen jer nije izrično predviđen zakonom. Ali mi se čini da tu postoji jedno zrno soli za zakonodavca u eventualno nekim novim prilagođenim propisima ako se ne bi, za šta ja plediram, potpuno odustalo, je l' tako, od mogućnosti pozivanja za zastarelost, kada su u pitanju ovakve štete. Naravno, problem je tu i sa visinom naknade, znate, čiju visinu, takođe moraju da dokazuju žrtve. Ta visina je skopčana, pošto država obično osporava visinu, sa skupim postupkom, jer se mora angažovati, je l' tako, veštak a to opet, je l' tako, dovodi u pitanje kvalitetno zastupanje, je l' tako, žrtava pred sudom. S tim u vezi, u vezi sa pravnom pomoći, ja moram da kažem sledeće. Prvo, po ovom posebnom zakonu, oni koji vode postupke, oslobođeni su samo sudskih i administrativnih taksa. Ali i u slučaju da im se prizna pravo na besplatno zastupanje od strane advokata, oni iz onoga što su dobili u vidu naknade štete, moraju da plate nagradu za rad advokata i na taj način da ostanu bez i onako malog iznosa koji im se dosuđuje. Drugo, uslovi za postavljanje stručne pravne pomoći su kod nas u Srbiji i dalje, i posle donošenja novog Zakona o parničnom postupku, ispod onog standarda koji se traži u okviru Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava u okviru člana 6 i pristupa sudu. Dakle, pravo na stručnog zastupnika treba da ima ne samo onaj koji ima skromne prihode, nego i onaj koji vodi spor koji je od životnog značaja za njega, od životnog značaja, bez obzira na visinu njegovih prihoda. I sada vas tu moram obavestiti o tome da novi Zakon o parničnom postupku uvodi monopolsku advokaturu ili monopol advokature i za slučajeve kada se radi o besplatnom pružanju pravne pomoći. Dakle, svi punomoćnici u Srbiji moraju biti advokati. Tako nam određuje član 85 tog novog Zakona. Što se tiče onih koji tuže, još jedan preveliki teret pada na potencijalne

tužioce. Radi se o onima koji nisu direktno pogođeni. O tome je već bilo reči, o onima, dakle, koji moraju da idu na vanparnični postupak proglašenja nestalog lica za umrlog, je li, o psihološkim problemima koji tu postoje. Zakon o parničnom postupku je takođe jedan stari zakon. Potiče iz 1982. godine. I jedna od mera koja bi se mogla predvideti, mogla bi biti izrađena po ugledu na meru koja već postoji, je li tako, u Federaciji Bosne i Hercegovine a radi se o zaštiti tih lica. I najzad, ja skrećem pažnju da naknade štete ne mogu biti podvrgnute, za razliku od nekih administrativnih reparacija, pod pojam socijalnih davanja, te da se država zaista ne može braniti time da ima ovakav ili onakav aranžman sa MMF-om. Drugi vidovi reparacije bi mogli ići kroz Zakon o zabrani diskriminacije, kao jedan opšti zakon a mogli bi ići i kroz Zakon o zaštiti lica, ovaj, sa posebnim potrebama, kao jedan poseban zakon. Ja ne bih sada tu otvarala tu novu temu, verujem da će kolege Gajin i Goran verovatno da, ovaj, otvore i to pitanje u nekoj u narednoj debati. Ono što bih ja otvorila kao moguće pitanje jeste, znate, pitanje određenih naknada koje biste upućivali prema Kosovu, shvatali je mi kao državu u nastajanju, lažnu državu, nikakvu državu i tako dalje, jer znate, postoji odgovornost za štete koje su proistekle iz različitih terorističkih zahvata. Kosovo, ma kakvim ga mi smatrali, nedovršeno, dovršeno, ili ovakvom državom, jeste jedna od sukcesorskih država u odnosu na bivšu SRJ u najmanjem smislu reči, odnosno, to će neminovno biti. I sada je, naravno, pitanje sukcesije stečenih prava, je li tako, i odgovornosti novonastalih država a, i ovo će biti jedna takva, zvali je mi državom status nascendi ili kompletnom državom koja bi mogla doći u poziciju da snosi odgovornost za različite vidove naknade štete i to je poznato iz sukcesorskog prava u svim mogućim situacijama, naročito, ovaj, za vreme dok je raspad SFRJ trajao iz sve snage, takva pitanja su se otvarala pred sudovima Hrvatske, Slovenije, Srbije, Bosne i Hercegovine. Otvoriće se neminovno i ovde. Hvala lepo.

Goran Miletić: Hvala profesorki Vodinić. Ona je već u svom izlaganju navela par stvari koje su prilično bitne. Čini mi se, to je prvo smetnja da je pravni okvir prilično mirnodopski i da ovakav pravni okvir koji imamo, stavlja u neravnopravan položaj, dakle, žrtve teških povreda ljudskih prava a u Vodiču kroz reparacije koji je objavio Fond za humanitarno pravo koji ste svi dobili takođe stoje još neki praktični problemi, pa se tu govori o šest konkretnih problema. Čini mi se da je vrlo dobro naglašeno, dakle, da žrtve se ne osećaju dobro da traže obeštećenje, jer i dalje osećaju strah od počinilaca. Dalje, oni koji se tiču dokaza o kojima smo govorili u prvoj sesiji, dakle o norma zastarelosti koju smo sada pomenuli. Dalje, ona trajna zajednica života koju smo takođe pominjali u prethodnoj sesiji, taj uslov. Dalje, sudski postupci koji traju dugo. U proseku tri godine i više. I poslednja, čini mi se, ne baš tako beznačajna stvar, to je visina naknade štete koja i kada se desi da žrtve dobju nešto, da bude dosuđeno, dakle, da je visina odštete nesrazmerno mala i onako sramotna, naročito ako uporedimo obeštećenja koja dobijaju političari zbog povreda ugleda i časti. Dakle, ovo poređenje možete veoma jednostavno napraviti a i ovde su navedena. U tom smislu nastavljamo. Sledeći govornik je advokatica Fonda za humanitarno pravo, Tanja Drobniak, koja će upravo nastaviti, čini mi se, u istom

smislu, dakle, o praktičnim aspektima, o praktičnim problemima u primeni prava na reparaciju. Izvoli.

Tanja Drobniak: Hvala, Gorane. Želela bih najpre da se zahvalim profesorki Vodinić na ovom zaista iscrpnom pregledu problema kada je u pitanju građansko-pravna zaštita. Sve ovo što ste upravo čuli, naše stranke, odnosno, žrtve teških kršenja ljudskih prava doživljavaju svakodnevno pred sudovima u Srbiji. Naša iskustva a možemo slobodno da kažemo da su ona utemeljena zaista u praksi, imajući u vidu da je Fond za humanitarno pravo zastupao preko hiljadu žrtava protiv Republike Srbije upravo zbog teških ratnih zločina, policijske torture, nezakonitog pritvaranja i drugih teških kršenja ljudskih prava. Dakle, naša iskustva pokazuju da sudske reparacije svakako ne predstavljaju adekvatan mehanizam za ostvarivanje ovog značajnog prava žrtava kada su u pitanju teška i masovna kršenja ljudskih prava o kojima mi danas ovde govorimo. Upravo zbog toga sudske reparacije bi mogle biti razmatrane isključivo kao alternativno rešenje, dakle u situacijama kada država odbija da preuzme svoju obavezu i da stvori adekvatan program reparacija, odnosno, administrativnih reparacija ili kao što smo čuli, da donese posebne zakone, zakonske, podzakonske akte kojima bi se ovakve situacije regulisale. Od 2000. godine sudovi u Srbiji su odbili desetine tužbenih zahteva koje je Fond za humanitarno pravo podneo u ime žrtava. U najvećem broju slučajeva upravo zbog problema zastarelosti o kojima smo sada slušali. Na taj način žrtvama koje su pretrpele kršenje ljudskih prava, kao i članovima porodica ubijenih žrtava uskraćeno je osnovno pravo na reparacije. Kao što je i kolega Damjan pomenuo, zaključci Komiteta Ujedinjenih nacija i drugih relevantnih međunarodnih tela ukazuju upravo na ovaj veliko nedostatak u sudskoj praksi. Negativni aspekti sudske reparacije su brojni. Oni proizilaze najpre iz karakteristika samog sudskog postupka u kome se ovo pravo ostvaruje, dakle, iz već nekih postojećih ograničenja koja se pretežno odnose na pravila dokazivanja u sudskom postupku, dakle, u parnicama koje smo vodili uglavnom zbog naknade nematerijalne štete. Zatim, tu je i dužina postupka. Neizvesnost ishoda postupka za žrtve a i sam položaj žrtve u parničnom postupku za naknadu štete. S druge strane, pored ovih ograničenja parničnog postupka, tu su i, kao što smo čuli, nedostaci u zakonskoj regulativi ili restriktivno tumačenje već nekih postojećih zakonskih odredbi i to uglavnom na štetu žrtava. Dakle, pitanje zastarelosti, visina naknada koje se dodeljuju strankama a takođe i odnos državnih pravosudnih organa, sudija i Republičkog javnog pravobranilaštva prema žrtvama u sudskom postupku. Ja moram da napomenem da reforma pravosuđa nije donela neke značajne pomake, kako u pogledu dužine trajanja samih postupaka, što pred prvostepenim, što pred apelacionim sudovima, tako da se na zakazivanje prvih ročišta čeka i dalje dugo. Postupci traju dugo, pa tako dugo čekamo i drugostepene odluke. Pored toga, mora se primetiti da je nakon reforme pravosuđa restriktivno tumačenje odredbi, pogotovo odredbi koje se tiču zastarelosti, postalo još restriktivnije, odnosno, još više na štetu žrtava. Do reforme pravosuđa mi smo imali slučajeve, poprilično neujednačene sudske prakse ali su postojali slučajevi u kojima se ova sporna i problematična odredba člana 377 Zakona o obligacionim odnosima u nekim slučajevima tumačila i drugačije. Ali nakon reforme pravosuđa situacija se znatno pooštrila, kako u

slučajevima gde ne postoji pravosnažna krivična osuđujuća presuda, tako i u slučajevima gde takva presuda i postoji. Mora se primetiti a ja mogu i da dam primer, profesorka Vodinelić je pomenula slučaj Štrpce. Slučaj koji bi se mogao sa pravne tačke slično tumačiti je slučaj Sjeverina, sa kojim ste, pretpostavljam, upoznati, koji se sada nalazi pred Apelacionim sudom, gde je u prvostepenom postupku nisu izvučena nikakva iskustva iz ovog prethodnog slučaja iako smo se mi na njega i pozivali. Sada ću izložiti, dakle, ukratko koje su glavne prepreke sa kojima se žrtve u postupcima pred sudovima susreću, koje ukazuju upravo na to da sudske reparacije ne predstavljaju efikasan i adekvatan način da se žrtvama masovnih kršenja ljudskih prava izađe u susret. Čuli smo već dosta toga, pa ću se ja truditi da ne ponavljam neke bitne stvari, već da samo ukažem na primere iz prakse. Jedan od osnovnih problema je svakako teret dokazivanja sa kojim se stranke susreću u postupku. Od stranaka se uglavnom očekuje ili da sudovima prezentuju pravosnažne krivične osuđujuće presude. A kada te presude ne postoje, od stranaka se zahteva da prilože obimnu i iscrpnu medicinsku dokumentaciju kojima bi dokazale da je do kršenja njihovih ljudskih prava zaista došlo. Dakle, bilo da je u pitanju policijska tortura u pritvoru, bilo da su slučajevi logora u Šljivovici, Mitrovom polju, dakle, u svim slučajevima smo se susretali sa istim problemima. Kod nosioca pravosudnih funkcija se susrećemo sa zaista velikim ili nepoznavanjem ili neprihvatanjem nekih osnovnih međunarodnih standarda kada je u pitanju kako položaj žrtve, tako i standardi dokazivanja, pa se u određenom broju slučajeva svedočenje najbližih članova domaćinstva u slučajevima policijske torture smatralo neadkvatnim dokazom, iako postoje brojne i presude, dakle i ovaj, praksa međunarodnih tela koje upravo ukazuju na to da naročito u slučajevima policijske torture, svedočenje članova porodice da je njihov najbliži srodnik u najboljem zdravlju, dakle upućen u policijsku stanicu ili odveden a da se iz policijske stanice vratio sa ozbiljnim povredama. Svedočenje takvih članova domaćinstva predstavlja čvrst, solidan i adekvatan dokaz u sudskom postupku. Pred našim sudovima taj dokaz se očigledno nije smatrao i ne smatra se dovoljno pouzdanim. Drugi problem je medicinska dokumentacija. Dakle, od žrtava masovnog kršenja ljudskih prava tokom 90-tih godine se zahteva da poseduju medicinsku dokumentaciju o povredama koja datira iz vremena povređivanja, iako je poznato da u to vreme, naročito kada su u pitanju slučajevi policijske torture u Sandžaku tokom 90-tih godina, da su tada lekari iz straha masovno odbijali da žrtvama policijske torture izdaju uopšte medicinska uverenja. Dakle, da ih pregledaju i da im izdaju uverenja o povredama. Tako da su se stranke u većini slučajeva, odnosno, žrtve lečile same kako su znale i umele. Sa druge strane, postavlja se i pitanje tih pravosnažnih krivičnih presuda koje, naravno, postoje samo u malom broju slučajeva. Ako pogledamo koliko je zaista počinitelaca procesuirano za ratne zločine u poslednjih deset godina, vrlo je jasno da u najvećem broju slučajeva mi takve presude i ne posedujemo. Na drugom mestu se nalazi svakako problem i dužine sudskih postupaka. Sudski postupci su skupi, dugotrajni i naročito za stranke neizvesni. U određenom broju slučajeva na početak suđenja, dakle, na zakazivanje prvog ročišta čekalo se i više od godinu dana. Postupci u proseku traju od tri do pet godina sa velikim vremenom zadržavanja u drugostepenim sudovima. Takođe kao posledica

reforme pravosuđa, prvih šest meseci nakon reforme sudovi praktično nisu funkcionisali, ročišta nisu zakazivana, pa je tu došlo do velikog zastoja u suđenjima. A uprkos izmenama koje su učinjene u Zakonu o parničnom postupku, veliki broj postupajućih sudija koji su preuzeli od svojih kolega predmete, je i dalje insistirao na ponovnom saslušanju žrtava u svojstvu tužilaca u postupku, iako Zakon takvu obavezu pred njih nije stavljao. Naročito značajnu prepreku predstavljaju svakako i troškovi, veštačenja, troškovi sudskih taksi, dolasci. Veliki broj žrtava ne živi u blizini beogradskog osnovnog suda, dakle, tu su troškovi dolazaka stranaka. Stranke su nekad primorane da dolaze više puta. Jednom pre reforme i jednom ponovo posle reforme na saslušanje još jednom radi pregleda od strane sudskog veštaka u predmetima gde su se veštačenja obavljala. Tako da u svakom slučaju bez jedne sveobuhvatne podrške koju su Fond za humanitarno pravo i druga udruženja pružala strankama, zaista je nemoguće zamisliti da neko bez takve potpore se sam suočava sa sudskim postupcima. Zatim tu su nedostaci u zakonima ili restriktivno tumačenje zakonskih odredbi. A ja zaista posle izlaganja profesorke nemam šta drugo da kažem ni da dodam, sem da se nadam da će ovaj novi stav Ustavnog suda iz jula ove godine doprineti da se situacija u određenoj meri promeni, naročito iz razloga što je Zakon, odnosno, sam član Zakona koji je sporan, vrlo jasan. Dakle, Zakon o obligacionim odnosima jasno razlikuje pojam štetnika i pojam odgovornog lica, pri čemu je interesantno da se u sudskim presudama, kada se tužbeni zahtevi odbijaju upravo zbog zastarelosti, sudije retko i pozivaju na to stanovište, dakle, na pravni stav Vrhovnog suda iz 2004. godine. Tako da vi na osnovu obrazloženja presude zaista ne možete nikako da vidite osnov. Član Zakona o obligacionim odnosima je jasan. U obrazloženju stoji jedno restriktivno tumačenje koje ne može proizaći iz čitanja same zakonske odredbe. Dakle, mora biti vezano za stanovište Vrhovnog suda a često se to stanovište kao potpora uopšte ni ne pominje. Takođe je interesantno, evo, sve do donošenja ovog stava Ustavnog suda da je tako restriktivno tumačenje bilo rezervisano isključivo za državu. Dakle, ne za sva pravna lica koja su odgovorna za štetnika, jer je takvih presuda Vrhovnog suda bilo, gde su se privilegovani rokovi zastarelosti primenjivali i za pravna lica, dakle, ne za samog počinioca. Ali je država tu bila u potpunosti zaštićena. I da još jednom ponovim, naročito posle reforme nije bilo ni jednog jedinog izuzetka u praksi. Nije bilo odstupanja od ovog stava i tumačenja Vrhovnog suda. Stavovi o zastarelosti su u toj meri preovladali našom sudskom praksom da u nekim slučajevima gde nisu postojale pravosnažne osuđujuće presude kojima su počinioci oglašeni krivim, potraživanja su proglašavana zastarelim, osim u retkim slučajevima gde smo nakon sudskog veštačenja došli do činjenica da su žrtve obobile od posttraumatskog stresnog poremećaja i ukoliko, naravno, to oboljenje nije dobilo konačan oblik. Dakle, to su retki slučajevi u kojima su zahtevi žrtava za naknadom štete usvajani. Naravno, to nisu bili svi slučajevi ali kažem kao jedan primer koliko je taj stav o zastarelosti bio čvrst i poštovan od strane prvostepenih sudova, govori činjenica da je nakon reforme nama povećan broj sudskih postupaka u kome sudije nisu izvodile ni jedan jedini dokaz. To su naročito slučajevi logora u Šljivovici i Mitrovom polju gde su u nekim predmetima sudije odbijale da saslušaju stranke i da izvedu

sudsko veštačenje od strane veštaka psihijatra. Dakle, rasprava je praktično otvorena i zatvorena, predmet zaključen i tužbeni zahtev odbijen. Dakle, bez ulaženja u jednu jedinu okolnost tog konkretnog slučaja, bez ispitivanja jedne jedine činjenice, bez iskaza tužilaca, sudovi su se pokoravali stavu Vrhovnog suda i tužbeni zahtevi su odbijeni upravo zato što je usvojen prigovor zastarelosti. Posebno flagrantno kršenje prava žrtava na reparacije, vezano za zastarelost i za tumačenje tog spornog člana, jesu predmeti u kome smo mi prilagali upravo krivične presude, pravosnažne i osuđujuće. Jedan od zaista najznačajnijih primera jeste slučaj Podujevo. Ja pretpostavljam da ste svi upoznati sa ovim slučajem. Prosto ja imam potrebu da ga izdvojim i da kažem nekoliko rečenica o tom slučaju. Dakle, radi se o ubistvu četrnaestoro albanskih civila, žena i dece 1999. godine u Podujevu, kada je četrnaestoro žena i dece streljano u dvorištu porodične kuće od kojih je najstarije lice imalo 69 godina a najmlađa žrtva je bilo dete od dve godine. Petoro dece je teško ranjeno ali su preživeli streljanje. Fond za humanitarno pravo je pokrenuo dva sudska postupka. Jedan postupak je pokrenut zbog naknade zbog smrti bliskog lica. Dakle, u ime 24 člana porodice čiji su najbliži streljani tom prilikom. U ovom predmetu, iako su oštećeni upućeni na ostvarivanje imovinsko-pravnog zahteva, iako postoji krivična presuda za ratni zločin protiv civilnog stanovništva kojim su osuđeni pripadnici Škorpiona kao jedinice koja je delovala u okviru rezervnog sastava MUP-a Republike Srbije, sud je u ovom predmetu tužbeni zahtev odbio upravo zbog zastarelosti bez saslušanja stranaka, bez izvođenja dokaza. Jedini dokaz je praktično bio uvid u pravosnažnu krivičnu presudu. Nažalost, ovakva odluka potvrđena je ne samo od strane Apelacionog suda, već i od strane Vrhovnog suda, zbog čega je uložena ustavna žalba. Dakle, dolazimo do jedne potpuno apsurdne situacije u kojima sudovi očekuju od žrtava jednog ovako strašnog zločina da u roku od pet godina od dana samog događaja podnesu tužbu. Čak i da su žrtve bile u mogućnosti da urade tako nešto, verovatno bi se u samom, opet, parničnom postupku postavilo pitanje dokaza. Dakle, gde su vam dokazi? Zašto niste priložili pravosnažnu presudu kojom je utvrđena krivica? Pa bi verovatno tužbeni zahtev bio odbijen upravo zbog nedostatka dokaza. A sada u situaciji kada je krivični postupak okončan i to ne za bilo koje krivično delo, već za ratni zločin, u toj situaciji sudovi opet kažu – trebalo je tužbu podneti ranije. U ovom slučaju možete tužiti jedino pripadnike Škorpiona. Dakle, jedan, da kažem, potpuni pravni apsurd i ovaj, potpuno, da kažem, nisam se još uvek odlučila da li je u pitanju nepoznavanje nekih osnovnih standarda kada su u pitanju žrtva masovnog kršenja ljudskih prava ili je prosto u pitanju izbegavanje državnih organa da međunarodne obaveze ispoštuju do kraja. U slučaju sestara iz porodice Bogujevci, dakle, u pitanju su deca koja su preživela praktično streljanje u Podujevu i koje su prisustvovala ubistvu svojih najbližih članova porodice, pokrenut je drugi postupak zbog drugih vidova nematerijalne štete. Ovaj drugi postupak pominjem kao primer položaja u kome se žrtve teških kršenja ljudskih prava nalaze pred sudovima u Srbiji u pokušaju da ostvare svoje pravo na reparacije. Dakle, u pitanju su devojčice, odnosno, deca koja su u vreme tog teškog zločina bile stare četrnaeset, jedanaest i devet godina. One su učestvovala, odnosno, davale su svoje iskaze u krivičnom postupku. Nakon toga

saslušane su pred parničnim većem pre sudske reforme i detaljno su dale svoje iskaze o ovom događaju. Nakon reforme predmet je zbog vrednosti predmeta spora dospelo pred Viši sud u Beogradu i kao je prethodno Sudsko veće donelo rešenje o veštačenju, mi smo sada suočeni sa situacijom u kojoj nova sutkinja pred Višim sudom insistira na ponovnom saslušanju ovih, sada, devojaka, dakle, dece koja su preživela jedan takav strašan zločin, iako za to niti ima zakonskog osnova, niti ima neke realne potrebe u postupku. Ovi primeri nas dovode do sledećeg problema, dakle, sledeće negativne strane sudskih reparacija a to je odnos državnih organa prema žrtvama tokom postupka. Dakle, primetno je jedno nevažavanje specifičnog položaja žrtava. Slušali smo tokom prethodnih izlaganja upravo o standardima, dakle, kako žrtve moraju biti tretirane u postupku, sa kojom dozom saosećanja, poštovanja, svega što su preživele. Nasuprot tome, žrtve su uglavnom u postupcima suočene najpre sa tretmanom koji se ni u kojoj meri ne razlikuje od položaja tužilaca u nekom drugom sudskom postupku. Dakle, mi često u praksi čujemo od sudija rečenicu – Za mene je ovo predmet kao i bilo koji drugi predmet – što naravno ne može i ne sme biti isto. Zatim postoje slučajevi neprimerenog načina komunikacije sa žrtvama kršenja ljudskih prava. I tu su i neki drugi problemi koji proističu ne samo iz odnosa postupajućih sudija, već prosto iz samog ograničenja parničnog postupka i preopterećenosti koja je i dalje veliko problem domaćih sudova, tako da žrtve prilikom saslušanja i prilikom davanja iskaza su često požurivane da svoj iskaz skrate, da budu što kraće u davanju iskaza. Jer ako realno pogledamo, sat vremena nije sigurno dovoljno za saslušanje tri žrtve koje su preživele ozbiljne povrede, ozbiljne traume i kojima je dolazak pred sud u svakom slučaju velika trauma, sama po sebi veliki izazov. Oni su sa jedne strane primorani da ponovo preživljavaju sve što im se dogodilo ali sa druge strane ta mogućnost da pred sudom koji za njih predstavlja, što u stvari, i jeste, da kažemo, oličenje države koja bi trebalo da prihvati odgovornost za ono što im se desilo i da im na neki način pruži ne samo odštetu, nego i izvinjenje za to što su pretrpeli. Dakle, žrtve pridaju zaista veliku važnost tom trenutku kada se njima pruža mogućnost da pred sudom ispričaju šta im se dogodilo i šta su sve pretrpeli. Dakle, ako takva žrtva pred sudom ima možda 20 minuta da ispriča sve što mu se desilo, to sasvim sigurno nije odgovarajući odnos prema njima i svakako ne predstavlja ni minimum nekih međunarodnih standarda kada su u pitanju njihova prava, pa su, između ostalog, često zabeleženi slučajevi da žrtvama pozli tokom suđenja i da su jako uznemirene. Kao što sam rekla, još jedan od sasvim sigurno važnih problema predstavlja i visina obeštećenja. Dakle, u slučajevima u kojima se nekako prevaziđe taj problem zastarelosti, dakle, kada se žrtvama dosuđuje naknada, ova naknada u najvećem broju slučajeva je neprimereno niska u odnosu na ozbiljnost svega onoga što su žrtve pretrpele. Na taj način se u svakom slučaju umanjuje značaj onog što su žrtve pretrpele a sa druge strane umanjuje se i značaj odgovornosti države za pretrpljene patnje i za kršenja ljudskih prava. Samo kratko mogu da zaključim da na osnovu svih ovih naših iskustava u praksi a sa druge strane i na osnovu vrlo temeljne analize domaćeg pravnog okvira, možemo da zaključimo da je položaj žrtava u sudskom postupku nespojiv zaista sa međunarodnim standardima, dakle, sa položajem koji se mora

dodeliti žrtvama teških i masovnih kršenja ljudskih prava, pa samim tim možemo zaključiti da ostvarivanje prava na reparacije u sudskom postupku, svakako ne predstavlja efikasan i adekvatan način da se ovo pravo žrtava ostvari. Samim tim smatramo da je na državi Srbiji da ozbiljno prihvati kritike svih relevantnih međunarodnih tala i da pristupi, bilo donošenju posebnih zakona koji bi ovo pitanje regulisale, dakle, izmeni zakonskog okvira, kako bi se sačinio jedan ozbiljan i sistemski program reparacija.

Goran Miletić: Hvala, Tanja. Dakle, bilo je ovo nešto iz ugla žrtava i advokata iz prakse. A sada Emir Fetahović iz Sandžačkog odbora za ljudska prava reći će nam nešto o ostvarivanju prava na reparacije u ovom regionu. Izvoli Emire.

Emir Fetahović: Hvala. Dok se u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj događao rat u Sandžaku je postojalo jedno stanje koje se ne bi moglo okarakterisati ni kao rat, ni kao mir, već jedno stanje nesigurnosti, stanje mržnje, masovnog kršenja ljudskih prava koje je konstantno od 1991./1992 godine do 1996. godine održavano od strane režima Slobodana Miloševića putem masovnog kršenja ljudskih prava, otmica, ubistava, rušenja kuća i masovnom tortutrom koja se sprovodila u gradovima Sandžaka uglavnom nad Bošnjacima, državljanima Republike Srbije. Jedan od prvih, da kažem, zločina koji se desio jeste bio zločin otmice u Sjeverinu, u mestu Mioče oteti su putnici iz autobusa koji je saobraćao, na relaciji Sjeverin – Rudo. I ta lica su bila sva bošnjačke nacionalnosti. Oni su odvedeni od strane paravojnih formacija *Osvetnici* kojom je rukovodio Milan Lukić, koji se sada nalazi u Hagu i pravosnažno je osuđen, odvedeni su u Višegrad i tamo su brutalno mučeni u hotelu *Vilina vlas*. Na kraju su ubijeni i tela su im bačena u Drinu. Mi smo već spomenuli da da su porodice otetih i ubijenih lica pokrenule parnični postupak za nadoknadu štete. I taj parnični postupak odnosno, tužba je odbijena iz razloga što se događaj desio na teritoriji druge države, tako da je sud smatrao da Republika Srbija ne može biti odgovorna za tako nešto. Čuli smo da je postupak pred Apelacionim sudom. Videćemo da li će se završiti kao u slučaju otmice u Štrpcima. Ono što je kod otmice u Štrpcima, pošto vidim da ima ovde i mlađih ljudi... Ja sam skoro uvideo na nekim drugim skupovima da ljudi i ne znaju baš šta se dešavalo. Zato uvek moram da ukratko kažem, iako je o tome puno puta rečeno, uvek imam potrebu da ponovim da se desio, da se otmica desila 1993. godine u februaru i da je tom prilikom oteto 19 putnika, uglavnom bošnjačke nacionalnosti. Jedan je bio Hrvat. I da se tela žrtava nikada nisu pronašla. I ovde kod otmice u Štrpcima je karakteristično što se nakon, ovaj, pojavili dokumenti koji su utvrdili da je postojalo znanje države još pre, da su organi znali da će doći do otmice, jer je jedan dokument koji se kasnije pojavio od Železnica Srbije posvedočio da je železnica upozoravala MUP i Vojsku Republike Srbije da postoji indicija da će doći do otmice a da su ovi odgovorili da su upoznati sa tim rizikom. Dakle, u tom postupku mislim da je mnogo jasnije da postoji odgovornost, ovaj, Republike Srbije za ono što se desilo i u tom slučaju su, ovaj, porodice žrtava podnele tužbe. Ovde s obzirom da su bile žrtve i sa teritorija Crne Gore, jedan deo postupaka se vodio pred Osnovnim sudom u Bijelom Polju i u prvostepenim presudama Sud je dosudio neke manje naknade, od 3.000 do 5.000 eura i naravno, porodice žrtava nisu bile zadovoljne

s tim i uložile su žalbu gde je Viši sud tu presudu preinačio i mislim da su dosuđene nadoknade štete u iznosu od 30 do 35 hiljada eura. Dok je u postupcima pred sudom u Srbiji sasvim obrnuta situacija. Dok je prvostepeni sud, opštinski sud u Prijepolju usvojio tužbeni zahtev porodica, u jednom slučaju dosuđena je materijalna šteta, odnosno, ukupna šteta, materijalna i nematerijalna u iznosu od milion dinara, međutim, te su presude kasnije, ovaj, ukinute od strane Okružnog suda u Užicu. I evo, čuli smo od profesorke da je taj slučaj pred Vrhovnim sudom drugačije rešen nego u slučaju Sjeverin. Pored toga ono što je isto značajno, govorili smo o zločinima u pribojskoj opštini. To se desilo 1992. godine kada je u selu Kukurovići i drugim selima u opštinama Priboj, Pljevlja bila stacionirana vojska koju su tu svojim delovanjem uništili znatan broj kuća, oko pedesetak kuća je uništeno, iseljene su porodice. Preko 140 kuća je opustošeno i ta su sela i dan danas prazna. Čuli smo da Ministarstvo, ovaj, Ministarstvo ima neki program. Nadam se da će biti realizovan. I u ovom postupku, s obzirom da su ubijene četiri osobe. Jedan slučaj je bio Mušana Husovića gde je Fond za humanitarno pravo u ime porodica pokrenuo postupak za nadoknadu štete. I tužba je, naravno, odbijena zbog zastarelosti. U Sandžaku je karakterističan i politički proces koji se vodio protiv 24 lica koja su bila okrivljena za protivustavno delovanje, neprijateljsko delovanje i protivustavnu delatnost, zbog posedovanja oružja i planova za navodne napade na ustavno uređenje Republike Srbije. Taj postupak se i dan danas vodi. Ja ne znam kad će on biti okončan i da li će uopšte biti okončan, jer mislim da se vodi po izmenjenoj optužnici. Nekoliko lica je umrlo. Mislim da je dvoje umrlo iz tog postupka. Oni su proveli u pritvoru oko četiri, neki manje, neki više, godine. Tamo su brutalno tučeni, mučeni i na kraju su pušteni. Optužnica je danas znatno izmenjena, tako da je ostalo samo za nelegalno posedovanje oružja i postupak. Ja sam ga pratio do neke 2006. godine i mislim da je to zadnje ročište koje je odloženo. Posle toga nisam siguran šta se dešavalo. I ono sa čim je mali broj ljudi upoznat, jeste da je tokom 90-tih, odnosno, od 1992. do 1996. godine na teritoriji Sandžaka, tu mislim i u Crnoj Gori i u Srbiji, na hiljade ljudi je prošlo jednu torturu u policijskim stanicama policije i kroz formu informativnih razgovora koji su tada bili aktuelni 17.000 Bošnjaka je saslušano. Većina od njih su brutalno pretučeni i više puta se vraćali na razgovore. Povod za to je bio navodno posedovanje oružja. Prema zvaničnim podacima oko 4.000 dugih cevi je zaplenjeno od strane policije i bezbednosnih struktura. Vršeni su pretresi neselktivni, kuće su pretresane i nađeno je oko 4.000 cevi kažem. Ali ono što je interesantno, jeste da su svo oružje koje je nađeno, bilo domaće proizvodnje Zastava. Često puta, kako smo mi to naveli u našim izveštajima je poput *glave šećera* jedno oružje nađeno kod više ljudi. Naime već je data potvrda da se sa serijskim brojem, dakle, oružje oduzimano, pa ponovo vraćano na crno tržište gde je ponovo kupovano i ono što je karakteristično, jeste da su vrlo retko pokretani postupci protiv tih lica i da su, ono, i kad su pokretani, nikad nijedan nije završen. Tako da i pored toga što je nađeno 4.000 dugih cevi, nemamo nijedno osuđeno lice za nelegalno posedovanje oružja. Sandžački odbor je u 2002. godini podneo za 33 oštećena lica krivične prijave protiv nekoliko pripadnika bezbednosnih struktura, službenika DB-a i policije. Sve su krivične prijave odbijene. Sud je samo prihvatio, odnosno,

Tužilaštvo je pokrenulo postupak u slučaju oštećenih Muratović Sulja i (Džigal Mustafe, dok je u slučaju Muratović Begana slučaj on preuzeo, jedini koji se usudio da nastavi krivično gonjenje u svojstvu oštećenog. U slučaju oštećenih Muratović i Džiga, prvostepenom presudom je policijski službenik osuđen na dve godine zatvora, da bi kasnije, ovaj, ta presuda bila ukinuta i u ponovljenom postupku on oslobođen, ovaj, odgovornosti, zbog toga što je sud smatrao u radnjama, iako smo imali i medicinsku dokumentaciju, saslušan je veliki broj svedoka, sud je utvrdio da u radnjama okrivljenog nema elementa krivičnog dela jer je to lice postupalo kao pripravnik a ne kao ovlašćeno službeno lice i da je izjave o saslušanju potpisavao u svojstvu prisutnog lica a ne u svojstvu ovlašćenog lica. Ova presuda je potvrđena presudom Apelacionog suda i danas se postupak nalazi pred Ustavnim sudom. Nešto slično je se desilo u postupku Muratović Begana koji je sam vodio krivični postupak uz pomoć advokata koji su mu dodeljivali povremeno Sandžački odbor, a povremeno Fond za humanitarno pravo. Iako su izvedeni dokazi, urađeno veštačenje o posledicama, veštaci nisu našli da je postojao posttraumatski stresni poremećaj i bez obzira na to, nastupila je apsolutna zastarelost. Apsolutna zastarelost je nastupila i u slučaju Šabotić Munir koji je bio takozvani krunski svedok u slučaju ove dvadesetčetvorice okrivljenih u političkom procesu. Naime, Šabotić Munir je priveden u SUP pod pretnjom da će mu kuća biti zapaljena, sin ubijen i on je bio primoran da potpiše izjavu kojom okrivljuje ove pripadnike, ove Bošnjake koji su bili osuđeni u političkom procesu. Međutim, na suđenju on je jasno rekao da je ta izjava koju je on dao SUP-u od njega iznuđena pretnjama i da ta izjava nije tačna. Nakon toga je on priveden u SUP, brutalno pretučen, nanesene su mu teške telesne povrede. On je podneo krivičnu prijavu koju je Tužilaštvo odbacilo i on je sam preuzeo postupak. Nakon prikriivanja više dokaza i uništavanja rentgenskih snimaka, lekarske dokumentacije, odlaganja postupka, postupak je zastareo. Fond je podneo, ovaj, tužbu za nadoknadu štete, međutim, sud je zaključio da u tom slučaju jeste pretrpeo torturu postoje povrede ali ne postoji uzročna veza između ta dva događaja. U postupku Đerlek Fazlije koji je isto tako pretučen, dvojica okrivljenih su prvostepenom presudom okrivljeni, osuđeni ali ne za krivično delo zlostavljanja u službi, već za nanošenje teških telesnih povreda i osuđeni su na po tri meseca zatvora, uslovno na godinu dana. Ta je presuda kasnije preinačena na šest meseci, ovaj, uslovno na godinu dana. I ono što je karakteristično, jeste da i u slučaju Sjeverin nemamo tu simboličnu nadoknadu. Nije izgrađen spomenik žrtvama, jer ne postoji saglasnost o lokaciji tog spomen obeležja. U Štrpcima je izgrađen spomenik, međutim na njemu se ne nalaze imena svih žrtava, već samo žrtava onih koji su iz opštine Prijepolje i to je, po meni, bio poslednji način da se posledice tog zločina umanje i da se što više amortizuje značaj, odnosno, težina tog zločina i odgovornost Republike Srbije. Eto toliko.

Goran Miletić: Hvala, Emire. O slučaju prinudno mobilisanih izbeglica iz Hrvatske govoriće nam doktor Vladimir Jović iz Međunarodne mreže pomoći koja se pored Fond za humanitarno pravo takođe bavila ovim slučajevima. Izvolite gospodine Joviću.

Vladimir Jović: Dobar dan svima. Ja sam Vladimir Jović, psihijatar i psihoanalitičar. Došao sam ovde sa idejom da će u publici uglavnom sedeti pravници, advokati, tako da ja vas molim u početku za razumevanje da ako budem pravio greške vezano za pravne termine, malo tolerancije s vaše strane, jer mene su organizatori pozvali da vas podsetim malo na ovu jednu zastrašujuću epizodu i da dam neku vrstu psihijatrijskog prikaza ili ostvrta ili tumačenja bar u onom delu gde smo mi radili sa ovom problematikom. U svakom slučaju, zahvaljujem se organizatorima na pozivu, jer ovo je jedna od tema kojoj sam ja posvetio dosta svog ličnog vremena i ne prestajem da pričam o tome kad god postoji neka prilika, bez obzira je li u našoj javnosti ili međunarodnoj da spomenem i tu epizodu. Samo kratko da vam kažem o IAN-u mi smo 1997. godine osnovani i uglavnom smo radili vezano za psihološke i psiho-socijalne projekte vezano za prvo za izbeglice a onda za žrtve torture. Kasnije jedni delovi su se okrenuli i drugim teškim grupama, kad kažem "teškim", komplikovanim slučajevima kao što su ljudi sa hroničnim mentalnim bolestima, ljudi koji žive sa HIV-om i AIDS-om i tako dalje. U ovom trenutku nas interesuje Centar za rehabilitaciju žrtava torture koji radi od 2000. godine, koji, kako mu samo ime kaže, pre svega je fokusiran na rehabilitaciju a mnogo kasnije, odnosno, tek od skoro mi radimo i sa prevencijom torture kroz neke mehanizme monitoringa kroz institucije i tako dalje. Ali rehabilitacije podrazumevaju ceo niz sveobuhvatnih akcija, počevši od psihijatrijske i psihološke pomoći, pa kasnije i medicinske, uključujući i besplatne lekove, specijalističke preglede, pa pravne pomoći, pomoći pri zapošljavanju, edukaciju i tako dalje.. Prvo, ako kažem koliko smo mi znali šta se dešavalo 1995. godine, svako od nas je mogao da bude lično na različite načine u kontaktu s tom pričom. Ali vrlo brzo su se počeli pojavljivati priče o tim ljudima iz Erduta. Govorim zapravo o jednom velikom ali nepoznatom broju muškaraca, uglavnom izbeglica ali ne samo izbeglica, nego i ljudi koji su na neki način označavani preko policijskih sistema kao ljude vezane za druge Republike bivše Jugoslavije. Recimo, tipično je bilo da muškarci sa oznakom T na broju lične karte budu hapšeni i privođeni. Kasnije su izlazili podaci o tome da su to mogli biti, recimo, građani Srbije koji su rođeni u Srbiji i koji imaju državljanstvo ali su jedno vreme proveli u Hrvatskoj i Bosni, pa su zbog toga privođeni i odvođeni, protivpravno hapšeni ili kako god hoćete, lišavani slobode uglavnom od strane srpske policije po celoj teritoriji Republike Srbije. Ja imam mnogo različitih priča. Ovo vam prenosim sve iz ličnih intervjuja koje sam obavio sigurno sa preko 200 ljudi. Ispred dece, ispred porodica, bez mogućnosti da se jave, bez mogućnosti da uzmu opremu u pola noći iz stanova i tako dalje, sa radnih mesta i tako dalje. Po onome kako su prepričavali, ta akcija je bila vrlo organizovana. Dakle, oni su sprovedeni uz policijsku pratnju, uz oružanu policijsku pratnju. Pratili su ih ljudi sa automatskim puškama, zatim su zadržavani u centrima za prikupljanje, kako god vi to već zvali. To su bile, je li, policijske stanice ili protivpožarne stanice, gde god su mogli da se skupe u većim brojevima. Onda su dolazili autobusi organizovano po njih i vodili su ih u Erdut najčešće ali ne ekskluzivno u Erdut. Neki od njih su prevoženi i u Bosnu i Hercegovinu i raspoređivani tamo u srpske jedinice. U Erdutu su odvoženi direktno u kamp Srpske dobrovoljačke garde koja je bila pod kontrolom Arkana.

Neki od njih... bar neki od njih su hapšeni od strane policije Republike Srpske Krajine koja je bila prisutna u Srbiji. I relevantno kratko su zadržavani u tim kampovima, od tri do pet dana. I najveći broj njih je posle poslat na položaje u istočnoj Slavoniji. Kada kažem "nepoznat broj", mi smo saradivali sa drugim NGO-oima vezano za to pitanje i estimacije su sigurno sigurno da je to bilo više hiljada ljudi. Kako je to izgledalo? Izlaze iz autobusa, prolaze kroz špalir Arkanovih vojnika koji ih pljuju, tuku, psuju, šamaraju, udaraju kundacima. Šišanje, brijanje, ponižavanje, vređanje – izdajice, dezerteri i tako dalje, i tako dalje. Ceo jedan sistem onoga što su oni zvali "disciplinovanje" ili "podizanje morala". U suštini, jedna psihološka i fizička tortura. Bar u nekoliko slučajeva sam dobio izveštaj o tome da su ljudi prebijani ozbiljno, fizički prebijani ili su, recimo, vezivani za jarbol ili za drvo ili su tako goli vezani ostavljeni celu noć, samo da vas podsetim, leti uz obalu Dunava kako to može da izgleda. Neki su vezivani često, bilo da ih vezuju u pseće kućice i da ih teraju da laju. A omiljena kazna je bila da nose kamen koji je bio jako težak na kom je pisalo "gospodin disciplina" i tako dalje, i tako dalje. Iz novina sam dobio podatak o tome da je bar jedna osoba ubijena. Ja se ne bih čudio, pošto prosto je ogroman broj ljudi prošao kroz sve to skupa. Naravno, propaganda je to opisivala kroz romantiziranu verziju podizanja ili vraćanja starim principima srpske vojske, gde je jedna od uobičajenih načina podizanja čojstva i morala bilo i prebijanje. O tome svemu smo mi objavili smo monografiju i ovo možete naći na internetu. A moj kolega Bora Radović je napisao jednu odličnu analizu iz koje ću izvaditi citate otprilike koji je kontekst bio te akcije kroz stavljanja u kontekst položaja srpskih jedinica u Hrvatskoj i Bosni, gubitke teritorija, ojačavanje suprotstavljenih vojski sa hroničnim nedostatkom ljudstva, sa Karadžićevim pretnjama i lekarima da se vraćaju inače će izgubiti status, i tako dalje, i tako dalje. To sve ima u ovom sjajnom članku. Ja sam dao link na kome možete da ga pročitate. Do 17. juna, do teksta Mire Marković ta akcija je u suštini negirana od strane Vlade. Ali onda je ona u onim svojim dnevničkim zapisima u *Dugi* objavila kroz tipičnu kombinaciju nacionalne i socijalne retorike. Zapravo moj kolega tvrdi da je to bilo praktično, kako da kažem, po prvi put objavljeno u javnosti da je lov na ljude na taj način legitiman. Mi smo imali projekat, ovaj, od 1. avgusta 2004. godine koji je imao za cilj da osim rehabilitacije i podrške tim ljudima, da im pružimo neku vrstu i pravne pomoći kroz kompenzaciju na sudu. Moj deo posla, naravno, bio je psihijatrijski i samo ću vam kratko reći. Jedna od važnijih stvari u našem poslu je da kad kažemo da na naučni način potvrdimo da postoji psihološki, odnosno, psihijatrijski poremećaj. Sad vadim ovde neke od instrumenata koji vama ne moraju mnogo da znače. Ali vam mogu reći da u IAN-u i poslednjih 15 godina postoji jedna ekipa koja je učestvovala na bezbroj međunarodnih i stručnih istraživanja i prezentacija i skupova i sigurno smo, kako da kažem, u regionu vrlo prepoznati i u Evropi vrlo prepoznati kao ljudi koju mogu da prate svetsku literaturu u oblasti psihološke traume. Instrumenti s kojima smo radili sa ovim ljudima su instrumenti koji se uobičajeno koriste na velikim epidemiološkim istraživanjima u Americi i Evropi, u onim istraživanjima koji definišu kriterijume za postavljanje dijagnoze, recimo, posttraumatskog stresnog poremećaja, mada to nije jedini poremećaj kao posledica ratne traume. Ovde su poredani najčešće

vrste mučenja koja su ti ljudi doživljavali, dakle: šamaranje, šutiranje, udaranje u 85 posto slučajeva; ponižavajući komentari i lišavanje spavanja, ponižavanja lične higijene, pretnje smrću osakaćivanjem i tako dalje, i tako dalje. Ono što je nama bilo interesantno da dokažemo da to nije bio nikakav vojnički trening, niti *drill*, niti podizanje morala, nego da je to bila čista tortura koja je izazvala iste posledice koje su uporedive sa posledicama ljudi koji su preživeli torturu u logorima u Hrvatskoj i Bosni, koji su bili naši standardni klijenti. Recimo, ovo je poređenje sa jednom grupom vrlo brojnom i šarolikom grupom izbeglica, povratnika i domicilnog stanovništva sa područja zaraćenih s područja u kojima su bila ratna dejstva u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji. Ova ljubičasta boja su ti, kako da kažem, izbeglice i povratnici ljudi koji su bili izloženi ratnim dejstvima ali koji ipak imaju mnogo manje izraženu posttraumatsku simptomatologiju. Ova druga slika je još interesantnija. Ako možete da vidite ovde dva isprepletana grafikona, to su dve grupe. Plavi su tipični klijenti našeg Centra, ljudi koji su bili hapšeni i odvođeni u logore, neki od njih više meseci ili više godina sistematski mučeni u logorima, zatvorima, privatnim zatvorima od strane pripadnika da li vojske, da li policije, da li paramilitarnih jedinica one suprotne nacionalnosti. Ova druga, ljubičasta linija su naši ljudi iz Erduta, koji praktično ako vidite imaju i isti obrazac i potpuno iste nivoe posttraumatske simptomatologije, odnosno, ovo su simptomi u jednom upitniku za opšte psihijatrijske simptome. Dakle, kako da kažem, ovo bi trebalo da bude uverljiv pokazatelj da su nivoi psihičke patnje praktično izjednačeni sa žrtvama torture. Ova druga žuta linija je ovaj uzorak o kome sam pričao – ljudi koji su bili izloženi ratu ali nisu bili izloženi torturi. Dakle, dramatično a u najmanju ruku statistički značajna razlika. Pa smo mi onda 2005. godine u aprilu počeli da radimo seriju okruglih stolova sa sudijama i pravnicima na temu kompenzacije za ove ljude. Tada sam se ja po prvi put suočio sa vrlo jasnim stavom da sudije apsolutno negiraju pravo na odštetu tim ljudima. Čuo sam i komentare koji su za mene bili zapanjujući, gde jedna sudinica, recimo, kaže da ako je ovako stvar kako mi prikazujemo, onda i ona ima pravo da tuži državu za odštetu štete jer je zbog vremena sankcija i rata i ona estetski naružena, tako da i ona može da se svrsta pod žrtvu režima ili žrtvu države. Mi smo to sada sve ovde opisali, sve to valja zapisati i dokumentovati. Naći ćete to na *web* sajtu. U to vreme nama je pomagala Mojca Šivert. Ona je pravica bila. Ja mislim da je ona jedno vreme radila u Fondu za humanitarno pravo i ona je dok je bila tu uspevala da vodi ja mislim oko 80 slučajeva da smo mi zastupali na sudovima ali taj deo mnogo slabije znam. E onda počinje borba sa veštacima. Mi pošaljemo ljude da zastupamo u sudovima a onda oni pozovu svoje sudske nezavisne veštace, s čime se ja potpuno slažem. Ovo je izvod od jednog mišljenja veštaka koji u potpunosti potvrđuje naše nalaze. Kad kažem "naše", govorim o psihijatrima koji rade u IAN-u i ovo mišljenje je prosto, ja nisam forenzički veštak ali prosto potvrđuje činjenicu da je osoba pretrpela strah, pretrpela određenu štetu, da ima pravo na nadoknadu i tako dalje. Onda imate jednu suprotnu priču. Pokušao sam da izbrišem ime i prezime tužioca gde bih se zadržao, pošto, pazite, pitanje posttraumatskog stresnog poremećaja ili psihijatrijskih posledica traume su zapravo možda najkomplikovanija područja gde se pravo i psihijatrija susreću. Gde god je trauma, tu postoji neko ko je nešto počinio, neko ko je žrtva i pitanje

odštete, odnosno, pitanje sudskog rešavanja tog spora. U psihijatriji je pitanje posttraumatskog stresnog poremećaja prilično kompleksno i toga moramo biti svesni. Kažem, ja skoro 20 godina radim na tome. Prvo, to je jedan od retkih poremećaja mentalnih koji je definisan etiološki, dakle, prema uzroku, pa se kaže da on nastaje nakon određenog događaja koji ima određene karakteristike. U stvarnosti kada uzmete istraživanja, vidite da korelacija između stresora ili tog događaja, kako god ga merili i posledične kliničke slike, ne prelazi 0.30, odnosno 30u tim iznosima, što znači da u svemu tome ne postoji jasna kauzalna priča, nego da se tu meša i ličnost i okolnosti i psihološki doživljaju, jer nije moguće svesti našu psihološku reakciju na određeni događaj samo na mehanicistički patološki odgovor, je l', u svakom slučaju. Ali ono što se pojavilo, ovo je sada priča o čoveku koji je nekoliko godina nakon iskustva u Erdutu razvio jedan floridni dijabetes, dobio gangrenu noge nad kojom je izvršena amputacija te noge. On je podneo zahtev sudu i ovaj veštak je zapravo hteo da obori njegovo tvrđenje da boravak u Erdutu ima ikakve veze sa njegovom... sa bolešću od koje je on patio. I on je rekao da ne postoji uzročno-posledična veza između dijabetesa i lišenja slobode i boravka tužioca na ratištu od tada do tada. E sad, pazite, namerno sam ostavio ovu veštačku nagradu: "Prema uverenju suda uplatiti na žiro račun" Pazite, prvo on je tvrdio da ta osoba ne može da ima posttraumatski stresni poremećaj deset ili petnaest godina nakon što se događaj desio. To nije tačno. U psihijatriji postoji mogućnost dvojne dijagnoze ili višestruke dijagnoze i to je ono što se zove komorbiditet. On je ciljao na nešto drugo, na nešto s čime ćete se vi u ovim pravnim procesima još češće sretati a to je trajna promena ličnosti zbog katastrofičnog iskustva. Kada ne govorimo posttraumatskom stresnom poremećaju, nego govorimo o jednom patološkom obrascu ponašanja koji podseća na poremećaj ličnosti u onoj jednoj drugoj kategoriji a koji se povezuje sa određenim katastrofičnim iskustvom kao što je rat. Ta promena ličnosti je vezana za stresora i ona ima svoju karakterističnu sliku. Posttraumatski stresni poremećaj nema veze sa tim, ovaj drugi poremećaj može da se razvije nakon posttraumatskog stresnog poremećaja. Ali dok god postoji klinička slika posttraumatskog stresnog poremećaja, on se dijagnostikuje kao takav. To je prva stvar. Druga stvar oko uzročno-posledične veze. Pazite, ne postoji mogućnost da se napravi bilo kakva kauzalna veza u psihijatriji. I to ko god tvrdi, to prosto, da kažem, to je nemoguće naučno dokazati. Ali vi je ne možete negirati. Vi ne možete reći da taj dijabetes nema veze sa traumom koju je taj čovek doživeo. To sigurno ne možete, zato što ima jako mnogo radova koji direktno povezuju endokrinološke poremećaje sa psihološkom traumom i mogu da vam, recimo, kažem, jedan doktorat, doktor Špirić sa VMA je odbranio doktorat u kome je pokazao vrlo jasnu korelaciju između takozvanog metaboličkog sindroma i koji je prvi korak u razvoju dijabetesa i učešća u ratu, odnosno, ratnih trauma. Dakle, to je sigurno da onaj stres koji su ti ljudi doživeli mora da ostavi telesne posledice. Ovaj veštak je reagovao na priču kako to da mu nije bila trauma te prve četiri godine boravka na ratištu u Hrvatskoj a onda mu je bila trauma tri dana boravka u Erdutu. E sad, pazite, tu jedina stvar koju vi možete da uzmete kao relevantnu jeste iskaz tog čoveka. Jer ako on kaže – meni je lakše bilo na frontu tamo kada znam ko je neprijatelj a i na kraju krajeva

taj front je bio relativno miran duže vremena, naravno, ne uvek miran, ali duže vremena miran, nego kad smo pobjegli i kad smo sve izgubili ali kad smo došli ovde – pa onda ide ona idealizacija "u maticu", "u Srbiju", "u majku", šta god već a onda počnu da nas hapse i nazivaju dezerterima. Psihološka trauma nije mehanički udarac. Psihološka trauma je emotivna trauma. Na kraju krajeva i sama tortura, fizička tortura, ona nema za cilj da nanese bol, nego ona ima za cilj da nanese poniženje. Poniženje je ono što čini psihološku traumu tako moćnom i toliko destruktivnom za ličnost. Jer u trenutku kada je čovek obespravljen, tu počinje sistem ponižavanja i urušavanja njegovih prava, njegovog identiteta, njegove sigurnosti, njegovog poverenja u ljude, i tako dalje, i tako dalje, gde vi onda na kraju kao ishod imate jednu urušenu ličnost, bez mogućnosti da ostvari relaciju sa drugima, da gleda na život kao na sigurno mesto, da veruje ljudima, i tako dalje, i tako dalje. I naravno, ono što nas je odmah zakočilo, to pitanje zastarevanja tog problema uopšte, beskonačna pravna pitanja. Mi smo se vrteli, konsultovali se s ljudima. Nismo uspeli mnogo da uradimo, ali zato sam vrlo, kako da kažem, bio spreman da dođem ovde da govorim ponovo o tom problemu, nadajući se da će se to pitanje otvoriti i da ćemo još jednom imati šansu da tim ljudima damo mogućnost da dobiju bar simboličku nadoknadu za to što je urađeno, jer te priče, lične priče koje sam ja slušao su zaista tragične. Recimo, ja sam razgovarao sa čovekom koji je u to vreme hapšenja imao 18 godina i on mi je tvrdio da je njega tukla ta poznata folk pevačica koja je išla tamo da diže moral vojnicima da bi bili bolji Srbi, je li. Dobro. Hvala vam na pažnji.

Goran Miletić: Hvala doktoru Joviću. I sad na kraju dana, budući da smo imali, ovaj, ova duga ali dobra izlaganja i ovo je bio jedan potpuno novi ali jako važan aspekt. Ali ja bih dao reč godinu Vojkanu Simiću iz Ministarstva pravde da govori o nečemu što nas sve ovde zaista zanima i prilično puno u različitim izlaganjima je nekih problema izneseno. Dakle, o perspektivama sistemskog rešavanja pitanja obeštećenja žrtava kršenja ljudskih prava. Izvolite gospodine Simiću.

Vojkan Simić: Hvala, ja ću malo drugačije...

Goran Miletić: Naravno...

Vojkan Simić: Ne baš na temu, pošto sam jutros obećao da ću da se nadovežem da prokomentarišem ovu presudu. Doktor Jović nas je upoznao sa detaljima i tu mi je pomogao i skratio vreme. Pa par reči o tome i par reči kasnije o ovim diskusijama koje smo čuli. Dakle, to je bilo 1997. godine. Ja sam bio tada sudija, neko reče u to vreme tog miloševićevskog pravosuđa. Dobio sam taj predmet bez ikakvih posebnih pratećih okolnosti. Po redosledu zakazao ročište. Imao sam sreću da je punomoćnik tužioca bila gospođa Zorka Borozan, ovde prisutna advokatica. Vrlo je važno za sudiju kada ima pomoć u dobrom advokatu koji ume da usmeri postupak i da mu time olakša posao i pomogne. Dakle, taj posao smo dobili sasvim u nekim uobičajenim okolnostima. Čak sam ja, kada sam video o čemu se radi, našao veću sudnicu. Očekivao sam publiku, interesovanje građana, javnosti za ovaj slučaj. Međutim, interesovanje je

izostalo. Došlo je dvoje, troje pripravnika da prati to suđenje. Počeli smo sa saslušanjima stranaka tužioca. Suprotne strane u liku republičkog pravobranioca nije bilo ili možda samo na prvom ročištu. Priče su bile zaista potresne. I kad danas, eto, posle 14 godina razmišljam o tome, ja sam upijao svaku reč i hteo sam da zabeležim svaku reč jer je to zaista bilo zastrašujuće čuti sve te detalje. I kada posle toga čujem neke druge priče ili čitam u štampi ili od nekog dugog čujem tu živu reč, nekako mi je najupečatljiviji utisak ostavlja kad su ta svedočenja na televiziji, kad ljudi govore o tome, ovaj, neposredno, onda je taj pravi efekat. To hoću da kažem, malu digresiju pravim, hoću da kažem da je upravo zbog žrtava i njihovih porodica najvažnije da ta priča ide u javnost, da se zna šta se događalo. Jer kad ljudi čuju od aktera tih događaja, onda se zaista zamisle i onda im prorade i emocije i odnosi i svest prema tom događaju. Drugačije se postave sigurno. No, nastavljam dalje. Posle, ne znam, šest ili sedam ročišta smo završili taj postupak i ja sam uradio presudu. Kažem, bilo mi je lakše, jer sam već imao konture u tužbi. Specifičnost te presude je u tome što je ona glasila tako što sam utvrdio da je država odgovorna za štetu koju su tužiocu pretrpeli. Pozvao sam se na Konvenciju o izbeglicama, dakle, na neki međunarodni dokument, što nije bilo uobičajeno u sudskoj praksi do tada. Naravno, i na lišenje slobode i torturu kao osnove za štetu, pored toga. Ne mogu da se setim tačno iznosa koji su bili... Nije to bilo nešto bog zna koliko mnogo ali opet dosta za ono vreme. Ništa se nije dešavalo ni posle toga. Bila je jedna informacija u štampi. Sećam se novinarka Gordana Suša je prokomentarisala to pozitivno. Nikave posledice ja nisam imao zbog toga, da sad ne pravim velikog heroja od sebe, dakle, ni pre toga, ni u toku postupka, ni nakon toga. Nešto možda sitno ali nije vredno pomena. Jednostavno, to je bio moj posao. Onda sam kasnije saznao da je bilo, ovaj, problema i pritisaka kada je o žalbi odlučivao, tu ja već nisam učestvovao, pa je tako prva presuda po žalbi bila da se ukida moja presuda, da se preispita odgovornost države do granice i preko granice. Znači, do granice Srbije, eventualno je država Srbija odgovorna, preko već nije. Iako ti ljudi nisu imali izbora do granice i posle toga. Onda sam ja u upravnom postupku ponovo odlučio isto. Otišlo je po žalbi, pa do Vrhovnog suda koji je tek negde posle 2000. godine doneo odluku da utvrđuje odgovornost države, dakle, za celo trajanje tog postupka i sve ono što su ti ljudi pretrpeli. Eto, hteo sam da kažem da je možda to bilo čudno u to vreme, jer zaista, ono što sam pomenu da nije bilo neke posebne pažnje za to suđenje je zbog toga što možda tako nešto niko nije ni očekivao da će da se desi. To je možda uzrok, jer su očekivali, bila je to 1997. godine, već neko vreme političkih previranja i saznajemo za događaje koji su se dešavali i tada i 1998. i 1999. godine, koji su bili još gori, je l' tako, tortura policije i DB-a u to vreme. Možda da sam razmišljao o sebi i posledicama, tako nešto možda ne bih uradio ali nisam. Naravno, radio sam svoj posao i to očekujem i od sudija danas da rade. No, evo, čuli smo dosta slučajeva koji govore o drugačijem postupanju. No, opet mislim da to ne treba uopštavati. Svaki sudija je vrednost za sebe ili nije vrednost za sebe. Zna posao ili ne znam posao. Uči ga, ulaže u sebe ili ne. I sve ono što ode od njega kao presuda, vidi se koliko je uložio u sebe i koliko zna i koliko radi i kakav je njegov odnos prema pravdi i prema zakonima i propisima i onome što je dužan da. Ja

imam sad još neke komentare vezano za diskusije koje smo čuli a možda bi kolegistica Borozan htela nešto da kaže svoje utiske povodom ovoga. Pa evo, samo kratko vezano za ono što smo čuli. Ja podržavam stav da pravni okvir koji postoji nije adekvatan i nije dovoljan za ostvarivanje prava žrtava, da nam treba jedan nov pravni okvir, bilo u vidu programa o kojem smo čuli kao ideju, sa raznim vrstama mogućnosti za reparaciju, za obeštećenje, bilo u jednom novom jedinstvenom zakonskom tekstu koji bi sve ove mogućnosti obuhvatao. Mislim da je bolje ovo drugo ali za to je potrebna politička volja kako bi se takav pravni okvir uspostavio. Naravno, ja sam i u uvodnom izlaganju govorio da smatram da bi bilo dobro da svako u svojoj kući i dvorištu uradi svoj posao. Ali da bi bilo mnogo bolje da ovo bude jedna regionalna inicijativa, da se razmisli o nekom dokumentu na nivou regiona, nekoj multilateralnoj konvenciji koja bi otprilike... donela pravila da se na jedinstven način uradi priznavanje i postupak priznavanja prava na ove reparacije. Dakle, visina naknade i sve ono ostalo što se odnosi na ove procedure i na oštećene zločinima. U poslednje vreme mi se i bavimo inicijativama koje se odnose na region i pravosudnom saradnjom, neposrednom, raznim inicijativama u krivičnim i civilnim stvarima, pa bi i ova mogla da upotpuni tu i da u neko dogleđno vreme napravimo jednu takvu radnu grupu, ekspertsku grupu koja bi upravo imala taj zadatak da iznađe najbolje rešenje, najbolji pravni okvir koji bi bio, kažem, međunarodni, regionalni i koji bi uvrstio sve ove probleme u takvu neku konvenciju. Vezano za zakone koji su u poslednje vreme doneti, koji mogu da pomognu ili odmognu u ovom poslu, profesorka Rakić Vodinelić je pomenula Zakon o parničnom postupku. I jedan deo koji se odnosi sada na obavezu kada neko hoće da tuži državu, da je dužan da se prethodno obrati Republičkom javnom pravobranioocu, to nije ništa novo. To je i ranije bilo u propisima. Ideja je bila i opet nije nova, ima je u nekim zakonima u regionu, ima i u Hrvatskoj da se ljudi odvrte od suda i da pokušaju da nađu rešenje mirnim putem, nekom vrstom dogovora sa zastupnikom države. Naravno da očekujemo i drugačije ponašanje, drugačiji način razmišljanja nego što je to bilo ranije, upravo u sklopu svih ovih okolnosti. Tako da mislim da to neće bitno da oduži postupak i da oteža ostvarivanje prava. S druge strane, moram da pomenem i predlog Zakona o medijaciji koji takođe ide za tim da ustanovimo jednu kulturu rešavanja konflikata na miran način, bez ptezanja suda. Dakle, da pokušamo da ipak te sporove rešavamo pre nego što dođu u sud, i da uopšte ne dođu u sud. To nam je cilj, da rasteretimo sudove tog posla i da se konflikti rešavaju na miran način. Pomenut je bio i Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, taj zakon je takođe u izradi. Evo, razgovarao sam sa kolegom sa Kosova, kod njih taj zakon postoji, ovaj, kod nas je tek u nastanku. Imali smo jednu javnu raspravu prošle nedelje o tome, ja vodim tu radnu grupu koja radi ovaj zakon. U toj raspravi i radeći na zakonu sam istakao veoma važnu ulogu nevladinih organizacija u tom poslu, i sve ono što su uradili u poslednjih dvadeset godina na ovom prostoru, mislim i na Srbiju i na region, tako da očekujemo veoma značajnu njihovu ulogu i ubuduće u ovom poslu. I to je ono što je vrlo važno i za žrtve. Neko je komentarisao u toku dana da budu obavesteni o pravu, da saznaju prava koja imaju, a da onda dobiju informaciju o tome kako da ih ostvare i kako da ih primenjuju. Još je u izradi Zakon o republičkom javnom pravobranilaštvu. Tu je bio dogovor sa njima

upravo oko ovog prethodnog postupka pre suda, kako taj postupak učiniti boljim i kako naći način da se spreče sudski postupci, da se nađu rešenja u toku tog vansudskog rešavanja sporova. I, evo završavam, još jednu stvar, kakve su sad mogućnosti vezane za reparacije. Ipak, povlačim uvodnu reč sa početka da se ne može koristiti reč reparacija, danas sam sad dobio sam ubeđenje da može, s obzirom na međunarodne konvencije. Šta je moguće u ovom trenutku? Imamo dve komisije koje su osnovane uredbom Vlade, koje su pri Ministarstvu pravde, jedna se odnosi na naknadu štete za neosnovano lišavanje slobode, a druga se odnosi na visinu šteta u slučajevima kada Ustavni sud u postupku po ustavnoj žalbi utvrdi povredu prava. Dakle, po istom principu može se osnovati neka komisija, sad, bilo vladina, bilo pri nekom ministarstvu, koja bi odlučivala o ovim vrstama reparacija. Postoji još jedna ideja, o tome sam razgovarao u pauzi sa kolegicom iz Tužilaštva, Gordanom Jekić Bradajić, ona sad nije tu, ona pominje osnivanje fonda, Fonda za žrtve. Pošto takva ideja već postoji za neke druge žrtve krivičnih dela, kada su u pitanju maloletnici ili žrtve trgovine ljudima, pa po istom principu možemo da razmišljamo i o toj ideji da se ovakav fond sačini i za žrtve ratnih zločina, i da tim fondom upravlja neko vladino telo, i da u nekom postupku koji je propisan, odlučuje o reparacijama. Eto, to su neke od ideja za budućnost, i neke od informacija, dakle ponavljam da je Ministarstvo pravde privrženo i dalje ovoj ideji, i da će kao predlagač zakona su relevantni u oblasti zaštite ljudskih prava, imati i dalje važnu ulogu, te svako učešće u ovom postupku i u realizaciji ove ideje i nadalje će biti usmereno na ovo Ministarstvo, bio ovaj sastav ili ne, nije važno, važno je da se zna šta ko radi u državi, tako da, završavam sa tim da je naš stav da podržavamo ideju da se nađe pravni okvir za zaštitu i reparaciju žrtava. Hvala.

(diskusija i preporuke)

Goran Miletić: Hvala puno. Izvolite. Evo, samo mikrofon.

Zorka Borozan: Pa evo, ovaj sudski spor o kojem je govorio Vojkan Simić, svakako je bio prvi koji je probio led i koji je obuhvatio velik taj jedan broj izbeglica iz Hrvatske. Nažalost, njih je bio daleko više, kod mene je bilo njih između 50 i 70, više se ne sećam tačnog broja, ali se samo sedam odlučilo za ovaj postupak. Oni su se ....

Nataša Kandić: 1996. godine...

Zorka Borozan: Da, 1996. godine – oni su se naprosto bojali da uđu u to, imajući u vidu iskustvo koje su prošli. Nisu hteli da rizikuju, imali su i decu, i tako dalje, porodice, stare roditelje. Ovo što je rekao Vojkan Simić, to je tačno, to je bilo potresno. Cela sudnica je plakala kad god su bila saslušanja. A u suštini, on je sproveo taj postupak tako brzo da je to bilo neverovatno, i za ondašnju, a kamo li za današnju sudsku proceduru. Vremenski, znači, to je sve bilo ekspeditivno. S tim što moram jedan detalj da dodam, interesantan, koji on možda ne zna, i nismo o tome nikad pričali, ali gospođa Kandić zna. S obzirom da je to bila godina u jeku Miloševićevog najmračnijeg perioda, ili pred najmračnijim, ja sam se dogovorila sa gospođom Kandić da prethodno obavim ipak

neko moje interno istraživanje, da vidim šta nas očekuje u tom postupku, ne u smisli da ne bi podneli takvu tužbu, nego da vidimo na kakav će prijem da naiđe. Drugo, moram da skrenem pažnju da je 1993. godine napravljena najveća čistka u pravosuđu, kada je 250 sudija razrešeno u jednom danu. To je bila takva devastacija koja više nikad nije mogla da se.. da se popravi, i da se to pravosuđe rekonstruiše na neki način kako je ono nekad izgledalo. Ali ostalo je još tamo pristojnog sveta. Tako da sam ja pre nego što sam podnela tužbu, otišla kod predsednika suda, u kojem sam ja inače dugo godina bila sudija, i poznavali smo se, da mu kažem kakva će se tužba podneti, da je Fond za humanitarno pravo primio te ljude i da im pomaže, da ću ja da ih zastupam i da pitam da li možemo da računamo na zakonito suđenje, i da ukažem da postoje osobe imenom i prezimenom koje sam mu navela koje nikako ne želim da vidim kao sudije u tom postupku, jer apsolutno nisu dorasli tome. Oni su tu bili izabrani, neki čak kao moja bivša pripravnica, čak nije ispunjavala ni zakonske uslove za izbor sudije pre toga, i čak nije ni konkurisala za sudiju. Sad možete da zamislite koji je to haos bio tamo. I on je rekao:"Može, pod jednim uslovom. A to je da se na sud ne vrši javni pritisak u toku postupka." Je l' tako bilo, Nataša?

Vojkan Simić: Ja to ne znam.

Zorka Borozan: Molim?

Vojkan Simić: Ja to ne znam.

Zorka Borozan: E, pa, ne znate, znam. Ja sam rekla: "U redu, slažem se." Zato što sam ja dugo bila sudija, i znam da je to apsolutno neprihvatljivo, i u uređenoj državi je neprihvatljivo. I da to ne treba da se radi. Ja sam naravno svaki zapisnik sa suđenja dostavljala Fondu za humanitarno pravo, ali smo imali dogovor – dok prva presuda ne izađe iz suda, da je mi dobijemo u ruke, ne može se komentarisati sudski postupak, postupanje sudije, ponašanje stranaka i tako dalje. Niti se uopšte oglašavati u novinama i na televiziji. I svi smo se držali toga, i postupak je tekao zaista van svih očekivanja, pravno-tehnički krajnje korektno. Prva presuda je bila potvrđena, pa ukinuta po reviziji od strane Vrhovnog suda, koji je napisao tamo neverovatne stvari. Dve su bile ključne stvari tu. Prvo, da sud treba da utvrdi da li je MUP Srbije postupao po zamolnici strane države, što je potpuno nedopustivo, a mobilizacijski poslovi u korist strane države po sopstvenoj volji, ili po zamolnici, ni na koji način nisu dozvoljeni, ni po zamolnici ni bez nje, da bi u sledećem stavu zaključio da je zamolnice ipak bilo, ali da nekako nije verovatno da bi ti ljudi koji su izručeni organima Republike Srpske Krajine, s obzirom na srpsku nacionalnost, bili na bilo koji način ugroženi. Naravno, u ponovnom postupku, sudija je ponovo isto presudio, dosudio neki iznos koji je u tim granicama i u to vreme bio za očekivati, i u drugostepenom postupku je presuda ostala, ali je iznos smanjen do te mere da smo se mi svi zaprepastili kad smo videli to. Čak su u to vreme izlazile, Nataša će se setiti, neke presude za estradne zvezde, ili tako neke gluposti, za naknadu štete, koje su bile po 20 puta veće od toga. Potpuno neverovatno. Međutim, ovi tužioci, njih sedam je tada bilo, oni su pre svega bili oduševljeni i čitavim postupkom, ponašanjem suda prema njima, uvažavanjem njihovog statusa, što je možda

redak primer, ne znam kakva ste iskustva imali u drugim postupcima, ali oni su zaista primljeni tamo sa najvećim uvažavanjem, saslušani detaljno, data im je prilika o svemu da se izjasne. Sve što su rekli uneto je u zapisnik bez ikakvih njihovih prigovora i dopuna. Tako da, nisu oni ni očekivali ni u startu da to bude ne znam kakva materijalna naknada, a to je bio jedini način njihovog protesta protiv onoga što im je učinjeno. I zato su se oni odlučili, ne zbog te materijalne naknade. Sad govorim o njihovom subjektivnom stavu, oni su se svi na taj način izrazili. Što ne dovodi u pitanje ovo o čemu danas ovde raspravljamo, da je to neophodno i da to svakako ima svoje duboko opravdanje. I tako se to završilo. Ja sad samo moram da kažem u odnosu, u tom sad kontekstu i svega onog što smo danas ovde čuli, da smo malo skloni da posmatramo državu kao neki samostalan subjekt koji nema nikakve veze s nama pojedinačno, i sa društvom. To je ipak jedan aparat koji smo mi stvorili, kao društvo, jeste svako za sebe pojedinac. I tačni je da ne možemo kao pojedinci da uradimo ništa. Možemo da se uključimo u partiju, u neku nevladinu organizaciju, možemo ako smo novinari preko medija, ili na takve neke načine da reagujemo, ali svejedno i te male pojedinačne reakcije puno znače. Evo taj recimo primer, taj prvi koji je bio i verovatno mnogi posle, su najbolji dokaz da i najzatvorenije, najmračnije društvo, ima u svom sastavu ljude koji sijaju u mraku. Koji imaju jedan potencijal u sebi da nikad ne odustanu od solidarnosti o kojoj smo govorili, od ljudskosti, od potrebe da se uradi nešto za opšte dobro. I u tom pravcu, mislim, treba svi da nekako, svi koji su ovde prisutni, naravno, u tom pravcu i razmišljaju, to i rade, zato i jesu danas ovde, ali nekako da se to na neki još veći nivo, širi, podigne. Jer pitanje materijalnih reparacija – to je posledica, to je ono što dolazi posle. Šta je bilo pre? Kako smo mi kao društvo i kao pojedinci dozvolili da jedan čovek kakav je bio Milošević upravlja našim životima i da nam upropasti generacije mladih. Kako smo mi to dozvolili? Pa, nije on sam sebe izabrao. Za njega je glasalo preko 90 posto. Je li tačno bilo?

Vesna Rakić Vodinelić: Mnogi liče na njega. Izvinjavam se.

Zorka Borozan: Pa, naravno. Naravno. Pa su bile slike svuda, pa je bio Gazimestan, pa je bilo Ušće sa milion ljudi. Kojih su to milion ljudi tamo bili? Znači, ne možemo ćutati na to. I do dana današnjeg se tu u stvari nije mnogo promenilo. Sem ovako malih pojedinaca, malih nekih skupova, pogledajte koliko nas je malo. Ljudi ne žele o tome ni da misle, čak ni da slušaju o tome, i dalje puštaju da neki tamo koje smo mi, doduše, izabrali, samo ih nismo izabrali da dižu barikade, da prave ratove, da progone ljude, da ih maltretiraju, da ih sakate, nismo im taj mandat dali; izabrali smo ih za nešto drugo. E sad, kako se s tim izboriti? Kad bi to uspeali da rešimo, rešili bismo i zakonski okvir za ovo o čemu danas pričamo, za ovu temu. Ja toliko.

Goran Miletić: Hvala advokatici Borozan, a imamo dva diskutanta prijavljena, ali jako kratko, dakle, moramo ograničiti vreme na dva minuta, kako bismo zaključili današnju sesiju i celu konferenciju, pa izvolite.

(44.35): Ja bih samo jednu rečenicu htela da kažem...

Goran Miletić: Izvolite.

Olivera Budimir: Ja mogu da kažem iz ličnog iskustva, moje lično iskustvo sa sudstvom, koje je nažalost ponižavajuće. Uopšte ne podržavam ovo što ste vi sada rekli, uz svo poštovanje vas. Ja sam se osetila kao da sam ja kriva, maltene me je sudija pitala: pa, možda ste vi ubili... ko je ubio muža? Možda je ona. Ja sam se jednog momenta osećala: zašto sam ja ovde. Da neću ja otići u zatvor. E, takvo sam iskustvo ja imala, i mnogi drugi koji su izašli na sud. Nažalost, naše sudstvo iz ovoga svega što smo čuli, služi državi, a ne narodu.

Dragan Pjevač: Advokat Dragan Pjevač. Pa, ja bih hteo malo da se nadovežem na ovo donošenje programa za reparaciju, odnosno propisa vezanih za reparaciju i vezano za zastaru. Malo bih hteo kolora dodati, nadovezati se na ovu priču. Imao sam 39 godina, bio sam kod brata sa ženom i dvoje dece, 25. avgusta 1995. godine, kad me pokupila me srpska policija. Dvojica su došla na vrata, strpali me u mali auto policijski, bez prozora, i odveli su me, nisam znao gde, tu u Beogradu, verovatno MUP Zvezdara. Tu su nas skupili, odveli su nas u Arkanov logor i u pola dvanaest uveče su nas šišali kompletno. Sad da skratim celu priču, nakon dan-dva, sve je ovo bilo kako ste rekli, s tim da sam zaboravio reći da sam bio jedino prijavljen kod Crvenog krsta. Znači Crveni krst Srbije je dostavio MUP-u podatke. Normalno, tu kad su me uhapsili, to su gledali žena, deca i brati i snaja. Otišli smo, rasporedili su nas u Beli Manastir sam ja otišao, i otišli smo na bosove, pravo na Dravu. Bosovi su jedni usjeci, prolazi, kojima može jedino traktor proći. Tu su nas odvezli, tri meseca smo tamo bili. Samo, četiri dana smo bili tamo direktno na Dravi, četiri dana su nas vraćali nazad. A na nasipima, kilometar daleko od Drave su stajali na tim bosovima, na tim prosecima su stajala mitraljeska gnezda gde su bili Arkanovci, i ako bi se slučajno povlačili jedino smo mogli kroz te bosove, s obzirom da je sve okolo kao prašuma uz Dravu. I u slučaju hrvatskog napada jedino smo mogli, znači, ili poginuti ili se odbraniti ili tako dalje, i tako dalje. Ja sam tad odlučio da ostanem po svaku cenu, ako padne atomska bomba da ostanem živ, samo da bih svoje dete, svoga sina od 15 godina izveo iz te i takve Srbije. Što sam kasnije i učinio. I doktor mi je nekako dao, doktor koji je pričao, dao mi je nekako razlog da ne odustanem od naše diskusije, iako sam mislio da li da pričam, da li da ne pričam. Hoću da kažem, da ta vrsta traume uvek traje. I zbog toga taj deo ne može da zastarijeva. To je neka druga nepravda koja mi se desila najteža u životu. Gubljenje stana, gubljenje posla za ženu, mene, i proganjanje iz Hrvatske manje mi je teško palo, nego takav jedan divljačko, nasilničko odvođenje od države koju smatraš... došao si u nju kao nekakav napokon nakon svega, nekakav svoj spas. E sad, ja sam 1996. godine otvorio advokaturu i vodio sam deo ovih sporova. Jedno pet, šest smo imali. I radio sam inače naknadu štete. 1998. godine sam otišao u Ameriku, u svari, odveo decu, sad su oni tamo. Ja nisam sam za sebe podneo zahtev iz prostog razloga što sam toliko bio već materijalno obezbeđen da nisam hteo pristati na nekakvih 1.500 maraka. To je nešto što meni... trauma sama kroz koju bih ja opet prošao, tražeći te pare, sigurno bi bila skuplja nego tih 1.500 maraka. Ja samo da kažem, ja sam jedan primerak sa hepiendom, da tako kažem, ali masa naših tih ljudi što su doživeli te traume, nemaju takav kraj i

mogućnost u krajnjoj liniji da pričaju danas, kao što ja mogu da pričam ovo. I da završim, ja sam, da stvar bude lepša, tada imao službeni naziv: srpski dobrovoljac. E, onda mi je kroz glavu prošlo: ako su takvi bili srpski dobrovoljci, e svaka čast! Eto toliko.

Goran Miletić: Dva kratka komentara, po minut. Dakle, jedan ovde i jedan ovde komentar po minut i onda zatvaramo.

Milena Čalić Jelić: Ja bih samo zamolila sve pravnike u prostoriji da obrate pažnju na dvije presude Evropskog suda za ljudska prava: Juranić protiv Republike Hrvatske, Skendžić protiv Republike Hrvatske. Radi se o pravu na život i procesnoj obavezi države da istraži, procesuiraj i kazni počinitelje kaznenih djela. I isplati reparaciju žrtvama kaznenih djela ratnih zločina.

Goran Miletić: Hvala. I još jedan komentar, poslednji, minut pre nego što krenemo sa zaključivanjem. Mikrofon, mikrofon. Izvolite.

Vasvija Gusinac: Ja sam Vasvija Gusinac, inače sam po profesiji profesor engleskog jezika i književnosti, a od 1990. godine do 2000. godine sam se bavila ljudskim pravima manjina kojoj pripadam. I mislila sam da se uopšte ne javim za riječ, ali hvala advokatici koja me ponukala da još jednom čestitam i, u stvari, da mi je čast što pripadam ovom jednom malom krugu ljudi koji se stalno iznova bori, ovaj, za ljudska prava. Ja do 2000. godine sam vršila funkciju, aktivno, ovaj, nekoliko funkcija koje su radile sa međunarodnim forumima, i naravno imala tu čast da radim i saradujem i sa Fondom za humanitarno pravo, u pogledu zaštite prava ovih uhapšenih, i uopšte prognanih. I vodila sam jednu veliku akciju potpisivanja peticije za puštanje uhapšenih, jer od 1993. godine pa sve kasnije do 2006. godine se vodio taj postupak, koji je, ovaj, bio pre svega politički, i u čitavoj jednoj lepezi ljudskih prava, ovaj, koja su povređena tim ljudima. 2000. godine sam ja izabrana za predsednicu Opštine Novi Pazar, koja je imala mandat samo kao predsednica Skupštine opštine, i to udruženje uhapšenih i njihovih porodica je stalno tražilo reparaciju. Prirodno je bilo da opština može nešto da uradi, jer zakonski okvir u to vrijeme nije dozvoljavao, ne samo zakonski okvir, nego uopšte, ovaj, nije dozvoljavala ni materijalna situacija. Danas to udruženje ne radi, prosto su se ljudi umorili. Dva mislim, slučaja da su po svojim tužbama doživeli, ovaj, da imaju neko obeštećenje. Ostali nisu u takvoj materijalnoj situaciji, drugi jesu, ali mislim da sadašnje stanje u Sandžaku, na osnovu tih masovnih kršenja ljudskih prava i ovakvom stanju jedne nedemokratije, zatvorenosti medija, može doprinijeti da, ovaj, se zloupotrebljavaju nezavršeni slučajevi, i na nama svima je odgovornost da, ovaj, sve uradimo što možemo. Ja ne vidim da mnogo može samo Odbor za zaštitu ljudskih prava. Mnogo je, ovaj, učinio Fond za humanitarno pravo, svi drugi, ali još jednom apelujem da svi pomognemo da se rasvetle svi ovi slučajevi. Ja bih samo još jednom zamolila, pošto sam ja predstavljena tamo kao predstavnik Opštine Novi Pazar. Ja nemam mandat, i to pravo, ja danas sam uzela, godišnji odmor, dan od godišnjeg odmora, i molim vas da me tretirate po nekoj od bivših funkcija, možete kao bivši, ovaj, potpredsjednik Bošnjačkog nacionalnog vijeća ili predsjednica Skupštine opštine Novi Pazar, u mandatu od 2000. do 2004. ovaj,

godine. U ovo zadnje vrijeme se zalažem za zaštitu dječjih prava. I još jedan bih slučaj iznijela da su negde 1994. ili 1993. godine masovno kršena dječija prava u Sandžaku, ne u tom obliku, i danas se ponavlja malo različito nego tada, ali danas ima kršenja dječjih prava. Ovaj slučaj, ja mislim da ima dosta registrovanih i obrađenih posle utakmice Priština, gde su masovno ulazili u škole i ovaj, maltretirali i fizički, i vršili torturu nad učenicima koji su bili navijači na utakmici. Hvala.

Goran Miletić: Hvala vam puno. Dakle, zaključujem ovu sesiju pre nego što dam reč Nataši i Sandri, sa onim što je očigledno ponovljeno više puta. Dakle, četiri stvari su bile prepoznate i ponavljane više puta, dakle, prvo da pravni okvir nije adekvatan. Profesorka Vodinelić je predložila konkretno da se donese propis o reparacijama, i istovremeno pominjani su različiti programi podrške koji treba da budu efikasni. S druge strane, još dve stvari su pomenute od strane gospodina Simića. Dakle, eventualno ideja o formiranju neke nove komisije koja će u tom smislu pomoći. I drugo što je još možda, čini mi se, konkretnije, ali opet je suština ista, osnivanje eventualno, dakle, Fonda za žrtve. To su neke konkretne preporuke. Dakle, vredi zaključiti uvek sa nekim malo konkretnim stvarima, sem samog identifikovanja problema. A ne treba da zaboravimo ni ono što je advokatica Drobnjak, dakle, dala jedan veliki popis svih nedostataka, od zastarelosti pa nadalje. Sada dajem reč Nataši Kandić za još par komentara.

Nataša Kandić: Ja bih samo htela da kažem da je strašno važno što se danas eto dogodilo i to da smo imali prilike da čujemo i Zorku Borozan i Vojkana Simića, kako je zapravo došlo do te, rekla bih, presude koju niko nije očekivao tada, i on je danas rekao koliko mu je bila značajna ta tužba kao zapravo voditelj upravo zbog onoga na čemu se zasnivala ta tužba. Prvi put je tada uopšte pomenuta Međunarodna konvencija o statusu izbeglica. Važno je bilo da čujemo i mišljenje i pamćenje i Zorke koje je znači pisala tu tužbu i Vojkana Simića koji je sudio u tom predmetu, i taj strah zapravo koji smo mi imali u vezi sa tom tužbom, da li će i kako će se dogoditi, nikad nismo mogli da verujemo kada smo dobili tu presudu da je doneta presuda, i kada je postala pravosnažna. O njoj se mnogo puta razgovaralo na raznim ekspertskim skupovima u svetu, na univerzitetima zato što je to bilo neshvatljivo da je moguće u vreme Miloševićevog režima da sud donese jednu takvu presudu. I dobro je, ovakvi skupovi uvek imaju i nešto što će ulaziti u to, da kažem, to neko stvaranje jednog kolektivnog pamćenja. Eto, imamo presudu, ali imamo i ovu situaciju, u kojoj po prvi put posle te 1996. godine, mislim da nije bilo nikada rasprave o tome gde su bili zajedno Zorka, Borozan i Vojkan Simić, i da čujemo i jedno i drugo mišljenje o tome kako je došlo do te presude. Drago mi je da Vojkan Simić rekao, onako, da je njemu to bilo normalno, nije uopšte razmišljao, i onda je rekao nešto što je stvarno ljudski, naročito ljudski u određenim periodima, da možda da je mislio uopšte na neke posledice, ne zna kako bi reagovao, ali on je se ponašao kao sudija koji je dobio jedan predmet, koji ga je strašno profesionalno zainteresovao, onda je video šta se dogodilo, i ostao je do kraja tome posvećen, činjenicama koje su mu ponuđene, dokazima koji su ponuđeni ovom tužbom, posebno svedočenjem žrtava. Ono što je danas bitno, čini mi se da smo, Goran je to sad lepo zaokružio,

ali bih ja rekla nešto, da se ja apsolutno slažem s onim što je Vojkan Simić kao predstavnik Ministarstva pravde rekao, da on podržava i da će Ministarstvo se založiti za stvaranje tog jedinstvenog zakonskog okvira, i da on smatra da tome treba dati prioritet u odnosu na program reparacija. Ja vidim tačno da postoji potreba i za tim sveobuhvatnim programom reparacije. Mi nemamo, nikada nije bilo govora o stvaranju programa reparacija. Program reparacija mora da ima smisla ukoliko je postavljen kao politički projekat. Jer, mislim da ima šanse za to, ako budemo stvorili ovaj jedinstven zakonski tekst, da kroz formiranje REKOM-a ima šanse za stvaranje tog programa reparacija kao političkog projekta, i to na jednom regionalnom nivou. Ne vredi fond za žrtve samo u jednoj državi. Doduše, mi još nemamo naznaku da se u bilo kojoj državi sprema tako nešto. Ali bi bio važan taj poduhvat i taj podsticaj koji bi išao znači sa institucionalnog nivoa o stvaranju jednog regionalnog fonda, ali pre toga mi zakonskim tekstom i novouspostavljenom praksom moramo rešiti i probleme koji ovde danas postoje i koji su drastični u odnosu na žrtve ratnih zločina i na žrtve masovnih kršenja ljudskih prava. Tako da ja znači vidim šansu i za taj sveobuhvatni program reparacija. A sada, to je moje poslednje, ja bih se... Vojkan Simić je izašao, ali meni je bilo lično ovo jedno veliko zadovoljstvo da smo se vratili u taj period te presude i tog vremena kada je sve izgledalo mračno, a, kako kaže Zorka, eto čak neki ljudi ostanu i sijaju u mraku.

Sandra Orlović: Pa, evo, Nataša je predložila da nas dve zaključimo. Ja ću zaista biti vrlo kratka. I meni je zaista bila čast i privilegija da danas učestvujem u ovom skupu, posebno da upoznam i advokaticu Borožan i gospodina Vojkana Simića, ali mislim da nam je svima jasno nakon današnjeg dana da ovaj problemi s kojima se suočavaju žrtve više ne može da zavisi od entuzijazma i nekih, da kažem, ideala i vrednosti koje gaje neki pojedinci. Ovo mora postati državni projekat, da li kroz inicijativu REKOM, da li kroz stvaranje Fonda za žrtve. I ja mogu da kažem da ćemo mi kao jedan nastavak ove konferencije, uputiti preporuke koje su se čule danas ovde na ovoj konferenciji, na sve relevantne adrese. Tražićemo i podršku svih vas, dakle ispred organizacija ispred kojih dolazite, i kao pojedinaca, da svi zajedno, dakle, uputimo jedan javni poziv državnim organima da počne da se napravi neki plan, i inicijativu da se ovaj problem reši. Hvala vam svima. Evo, sat vremena smo probili termin, već su počeli da nas isteruju. Hvala vam na strpljenju.

(kraj konferencije)